Nr 1–2 2005

Oknytt

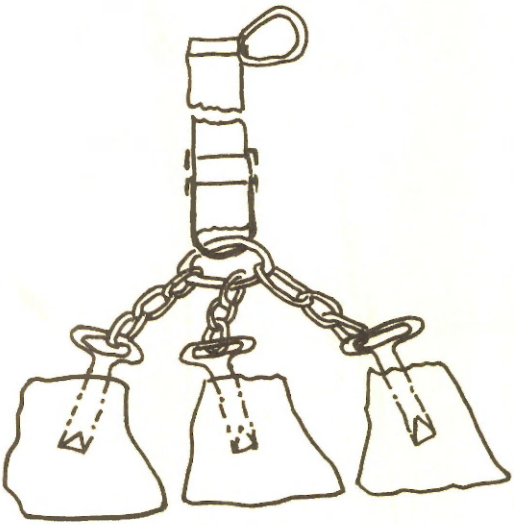

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Oknytt

Nr 1–2 2005 Årg. 26

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Redaktör: Tuuli Forsgren
Biträdande redaktör: Sigurd Nygren

Redaktionskommitté: Lars-Göran Tedebrand (ordf.), Heidi Hansson, Sven Schylberg, Peter Sköld och Hans Lindblad

Manuskript till Oknytt, samt böcker, tidskrifter och uppsatser som önskas anmälda, kan insändas under adress:
Tuuli Forsgren, Albäcksgatan 36 I, 852 35 SUNDSVALL
E-post: tuuli.forsgren@finska.umu.se

Adressändringar och bokbeställningar sänds till:
Sigurd Nygren, Måttgränd 80, 906 24 UMEÅ eller
sigurd.nygren@ersboda.ac

Medlemskap i Johan Nordlander-sällskapet kan vinnas genom erläggande av årsavgiften, från 2004 200 kronor, till sällskapets postgiro 439 25 05–6. Privatpersoner kan vinna ständigt medlemskap genom erläggande av en engångssumma motsvarande tio gånger aktuell årsavgift, dvs. f.n. 2 000 kronor. Medlemmarna erhåller tidskriften *Oknytt*.

Omslagsbilden: Vakare från Stora Raggsjön. Teckning av Eskil Tåg efter Jakob Lundströms beskrivning.

Produktion: Gigraf
Tryckt av Grafikerna Livréna i Kungälv AB, 2005
ISSN 0349-1706
Johan Nordlander-sällskapet, Umeå 2005

YNGVE RYD

Att upptäcka och samla in traditionell kunskap idag

Traditionell kunskap brukar betyda det förindustriella livets kunskap, det vill säga sådant som man inte kan lära sig ur böcker utan endast direkt av äldre människor genom att arbeta tillsammans med dem och lyssna till vad de berättar. Redan kring sekelskiftet 1900 när museerna började samla in sådan kunskap uppfattades det som en räddningsaktion. Det handlade om att skriva ner kunskap som snabbt försvann när samhället förändrades. Arkiven fylldes med folklivsuppteckningar och man kan fråga sig vad som återstår att göra idag. Går det att göra så mycket mer än att studera gamla uppteckningar? Ja, det gör det.

Det förindustriella livet är försvunnet men fortfarande mycket nära. Människor som idag, i början av 2000-talet, är pensionärer i till exempel Jokkmokk, växte upp i små väglösa byar utan elektricitet, en helt annan värld än dagens. För den som idag forskar om traditionell kunskap är det fortfarande möjligt att upptäcka och avtäcka oerhört mycket nytt. Med ”nytt” menar jag att kunskapen inte tidigare är nedskriven och känd av omvärlden. Det som krävs är långvariga intervjuer av gamla människor.

Börja vid källan

Man får inte låta sig bländas av skenet från arkiven. Det finns till exempel mängder av arkivmaterial och böcker om skogsarbete.

Den som börjar i arkiven kan tro att här har jag arbete livet ut, och då har jag ändå inte funnit ny kunskap, utan bara sammanställt det som redan är nedskrivet.

Man kan börja från motsatt håll och först följa med någon gammal hästkusk i skogen och skaffa sig inblickar i hästkörningens konst. Sedan åker man till arkiven för att se vad som finns där. Då kommer man sannerligen att häpna, för det tar bara några timmar att upptäcka att det allra mesta som gäller hur man kör häst aldrig är nedskrivet. Jag har gjort en bok som noggrant beskriver hur man kör timmer med häst, boken blev flera hundra sidor lång. Hade jag utgått från arkiven och sammanställt det som finns där hade det istället blivit ett ynkligt häfte på några tiotal sidor. Och jag hade aldrig förstått att den verkliga kunskapen var många gånger större.

Jag började skriva om hästkörning för tjugofem år sedan. Då var jag ung och oerfaren och trodde att det var just hästkörningen som etnologerna hade missat. Allt annat måste väl vara beskrivet? Det finns ju miljoner papper i arkiven.

Jag har fortsatt att undersöka andra frågor och vad jag än har tagit itu med så har slutsatsen blivit densamma: det mesta av den traditionella kunskapen är ännu inte beskriven. Men det förstår man inte om utgångspunkten är arkiven. Man måste börja bland människor.

I slutet av 1990-talet deltog jag i Riksantikvarieämbetets och Ájttes arbete med samisk byggnadsvård. Min uppgift var att intervjua gamla samer om hur man bygger olika slags kåtor och annat. Det gällde materialval, konstruktionsdetaljer och liknande. Det har skrivits ganska mycket om kåtor och man kan tro att det inte finns så mycket nytt att tillägga. Men så är det inte alls. Omedelbart när jag började intervjua, så fick jag höra mängder av detaljer som aldrig beskrivits tidigare. Bland annat talade jag med en nittio år gammal man om *njalla*. Det är en förvaringsbod som står på en hög stolpe för att djur inte ska kunna ta sig in. Den gamle mannen var nästan döv och

det var nästan sjuttio år sedan han arbetat med njallabyggande. Men han hade hur mycket som helst att berätta och det blev många sidor text om dittills helt okända saker.

Bland annat berättade han att när han var ung var det vanligt med lås av trä, järnlås var sällsynta. Och han kunde i detalj beskriva trälåsets konstruktion, med tränyckel och allt och olika varianter. I litteraturen påstås det att man har fraktat hela uppbyggda njallor till fjällen. Man skulle ha byggt dem färdiga i skogen och fraktat dem hopmonterade till det ställe där de ska stå. Alla gamla samer skrattar åt detta påstående, men i forskarvärlden har man inte gjort det. Den kände folklivsforskaren Ernst Manker skrev att njallan fraktades hel, och då har etnologerna trott att det är sant. Min nittioårige njallabyggare berättade i detalj för mig hur frakterna gick till, hur njallan fraktades i lösa delar i många lass. Han kunde exakt beskriva hur olika delar konstruerades för att rymmas i pulkorna och senare monteras ihop.

Att hitta det oskrivna

En forskare följer gärna upptrampade fåror och studerar till att börja med litteratur och arkivmaterial. Men det leder tyvärr till att luckor och vita fläckar permanentas. Den som börjar i arkiven har svårt att upptäcka de stora ämnesområden som ännu inte är behandlade i skrift. Det är lätt att tro att ju mer man läser desto mer kan man. Men man lär sig ju bara mer om det som redan är skrivet. Det oskrivna är lika okänt som tidigare.

Det är också lätt att börja med dokumentation av föremål. Det är någorlunda enkelt att mäta, rita av och fotografera. Ett föremåls användning är svårare att beskriva. Och kunskap som inte är knuten direkt till vissa föremål uppmärksammas minst och är sämst beskriven.

Det finns många områden där arkivmaterial saknas nästan

helt. Ett exempel är eld. Eldstäder, både i hus och kåtor, har beskrivits av etnologer, för det är lätt att mäta och rita av olika stenkonstruktioner. Men att förklara varför eldstaden är gjord som den är och hur man eldar i den, det är ett mycket större och besvärligare arbete. Det finns några få uppsatser om eldgörningsföremål, vilka redskap folk använt för att åstadkomma en första låga. Men där slutar beskrivningarna, både i uppsatser och arkiv. Hur går själva eldandet till? Hur man än letar hittar man bara någon enstaka rad här och var.

Ofattbara kunskapsmängder

Ett annat exempel är snö. I det samiska språket finns många ord för snö, det är ett faktum som ständigt upprepas och påpekas. En så välkänd fråga borde väl vara noggrant undersökt och beskriven? Så är det inte. Det har bara skrivits ett fåtal kortfattade uppsatser. På 1940-talet gjorde Landsmålsarkivet i Uppsala en frågelista om snö. Frågelistan är flera sidor lång och detaljerad. Den som ser listan kan inte tro annat än att här har man gått grundligt till väga och tänkt på alla upptänkliga frågor. Men svaren är kortfattade och torftiga.

Under fem–sex år har jag intervjuat en gammal renskötare om snö och is. Mina antecknade frågor blev till sist en pappersbunt på ett par hundra blad. Enbart min frågebunt är alltså mer omfattande än alla svaren som frågelistan på 1940-talet fick. Den färdiga boken om snö och is blev över trehundra trycksidor. En enda renskötare har alltså berättat mycket mer om snö och is än vad som totalt fanns skrivet tidigare. Han har nämnt många snö- och isord som aldrig tidigare funnits nedskrivna. Och han har gett långa detaljerade definitioner på alla ord som redan finns i ordböckerna och även förklarat och beskrivit ordens inbördes sammanhang och avgränsat olika betydelser i hela grupper av närstående ord.

Ibland funderar jag över hur mycket en enda människa egentligen kan. Snö och is är trots allt en mycket liten del av en renskötares hela traditionella kunskap. Om samma person berättar allt han vet, skulle det helt säkert bli ett uppslagsverk på minst femtio tjocka band.

Även för sagesmännen kan det vara svårt att förstå att det som finns lagrat i deras huvuden är så omfattande. Hästkuskarna som jag intervjuade häpnade över att det blev tjocka buntar med papper när deras kunskap skrevs ner. Och aldrig blev det färdigt, pappershögarna bara växte och växte. Samma med Johan Rassa, renskötaren som berättade om snö. När vi började, visste varken han eller jag att arbetet skulle ta flera år och att hans kunskap om snö till slut skulle fylla flera hundra sidor med text.

Forskare och författare lutar sig än idag tungt mot ett fåtal gamla berättelser om samiskt liv, som Anta Piraks *En nomad och hans liv* (1933/1937), Johan Turis *En bok om samernas liv* (1917/1987), Sigrid Drakes *Västerbottenslapparna (1918/1979)* och liknande. De har position som kunskapsrika verk. Men dessa böcker *går inte på djupet* i en enda fråga. Det blir nedslag här och var, slumpmässiga detaljer. Varje fråga som får en sida eller två hos Pirak eller Turi kräver i själva verket en hel bok om ämnet ska redas ut någorlunda ordentligt. Så är alla självbiografier gjorda, det spelar ingen roll vem det är som skriver sina minnen, om det är gamla renskötare eller pensionerade ministrar. Alla gör likadant, nämner spridda detaljer och hoppar sedan till ett annat ämne. Att skriva en fullödig självbiografi är en övermäktig uppgift. Det skulle väl bli femtio eller hundra band om en människa noga skulle beskriva allt hon vet.

Rik kunskap, tomt arkiv

För en forskare eller student är det till en början svårt att veta vilken kunskap som finns att hämta inom det område man riktar in sig på. Första steget är kanske inte att söka kunskapens detaljer, utan att upptäcka vad för slags kunskapsområden som finns. Det är en tidskrävande process som kan ta flera år. Och man måste vara på plats bland kunniga människor för att få dessa insikter.

Det dröjde många år innan jag insåg att eld var ett stort ämne och värt att undersöka. Idag arbetar jag också med ett än mer flyktigt kunskapsområde som jag kallar: *Hur man gör när man går.* Det handlar bland annat om orientering, hur man håller reda på väderstreck i olika väder, hur man väljer lämpligaste sträckan att gå i skog eller på fjället, hur man vadar bäckar och bedömer snöbroar över bäckar till fjälls på sommaren. Myrar: vad för slags myr bär och var håller det inte att gå, hur hittar man lämpliga sträckor som bär, hur tar man sig fram där det är svagt? Det finns en mycket rik kunskap inom detta område, men arkiven är tomma. Knappt någon tänker ens på att detta stora ämnesområde faktiskt existerar.

Det finns några människotillverkade föremål som är knutna till ämnet att gå, som vandringsstav och skidor. Det har skrivits en hel del om skidor men det handlar om skidans konstruktion och till och med skidans dekoration, skidgravyr. Det är enkelt att mäta och rita av en skida och beskriva dess utseende. Men det viktigaste är fortfarande inte beskrivet: Hur använder man skidor? Hur gör man när man åker skidor?

Kul med kamrater

En enkel förklaring till varför ingen skriver om eld eller hästkörning kan vara att det är mycket smidigare och roligare att ägna

sig åt frågor som kom in i det akademiska kretsloppet redan för hundra år sedan. Om ämnet är väletablerat får man kamrater som sysslar med liknande saker, får komma på seminarier, kan snabbt och bekvämt läsa sig till kunskap och visa upp långa imponerande listor med skriftliga källor. Den som skulle få för sig att skriva om icke etablerade frågor får betydligt färre kompisar. Folk i universitetsvärlden är inte insatta i sakfrågorna, så det är inte möjligt att föra initierade diskussioner utan gensvaret är endast allmänna synpunkter. Det blir inga seminarier utan man får sitta ensam och ha tråkigt i sin skrubb. Att hänvisa till ett stort intervjuarbete är ingen särskild merit, det smäller betydligt högre att sammanställa och citera skriftliga källor.

Ofta när jag har samtalat med mina informanter har jag tänkt för mig själv: Varför håller etnologer på med att läsa böcker och leta i arkivens uppteckningar? Själv har jag tröttnat på sådant och när jag läser sker det mest som en kontroll, en bekräftelse på att det inte finns något att läsa om det jag vill veta. Det ger oerhört mycket mer att ägna tiden åt att tala med kunniga människor. Vid det här laget, efter att ha gjort flera böcker med metoden långvariga intervjuer, börjar jag bli så förhärdad att jag resonerar som så: Skriftliga källor, de är väl bara till för sådana som själva inte lyckas ta reda på någonting.

Det är nu 70 år sedan Piraks bok kom till. Men de göromål som beskrivs – flytta med rajd, bo i tältkåta, bygga pulkor, vakta renar, garva skinn och annat – kan man fortfarande idag få vida mer ingående beskrivna, om man intervjuar dagens gamlingar. Det dagliga praktiska nomadlivet har dagens pensionärer själva upplevt och de kan beskriva det med precision och detaljrikedom.

Linnés Lapplandsdagbok är snart trehundra år gammal och den betraktas som en omistlig källa. Men till och med denna bok kan på många punkter utan vidare överträffas idag. Många saker som Linné nämner, till exempel mjölkning av re-

nar, kan fortfarande beskrivas mycket bättre och fullödigare genom intervjuer med kunnigt folk.

Kunskap styrd av naturlagar

De ämnen jag är intresserad av rör sig inom ett område som skulle kunna kallas folklig naturvetenskap. Hur olika slags ved brinner och vad slags låga och rök de utvecklar är ett exempel. Att fälla träd och lasta stockar på kälkar är inget annat än ett tillämpande av tyngdlagen, hävstångsprincipen, kraftvektorer och liknande. Arbetet är styrt av naturlagar, den som inte tillämpar lagarna rätt kan skada sig själv vid fällningen, misslyckas med att lasta en tung stock, eller gör det på ett onödigt ansträngande sätt. Att elda en brasa kan göras på olika vis. Detaljerna kan variera men allt måste göras inom ramen för naturlagar, annars brinner inte elden.

Dans är ett exempel på mänsklig aktivitet av helt annat slag. Den är godtycklig, den styrs inte av naturlagar, utöver att man bör akta sig för akrobatik som kan medföra benbrott. Den som dansar måste följa dansens regler, till exempel vals. Men man kan lika gärna dansa något helt annat, polka. Man kan hitta på vad som helst, hip hop till exempel, allt fungerar. Det är inte som att elda eller lasta timmerstockar. I sådan verksamhet fungerar inte godtyckliga påhitt.

Tyst kunskap får ord vid köksbordet

Tyst kunskap är ett begrepp som har blivit populärt på senare år. Ofta har "tyst kunskap" fått betydelsen "kunskap som inte går att beskriva". Det sägs syfta på handgrepp och arbete som går av sig själv utan att man tänker på det, förmågor som sitter i händerna och påstås vara omöjliga att beskriva i ord.

Kanske finns sådan kunskap, men för det mesta går det utmärkt att locka fram och beskriva så kallad tyst kunskap i ord, det är mest en fråga om hur mycket arbete man själv vill lägga ner. Däremot finns det givetvis oändligt med kunskap som är tyst i den betydelsen att den ännu är oskriven. Att låta tyst kunskap betyda oskriven kunskap är en produktiv definition, då finns det många undersökningar som återstår att göra!

Jag får ofta frågan hur mycket jag är ute i fält med mina informanter. Tanken tycks vara att om kunskapen är svåråtkomlig och svårbeskriven, då är det väl ute i skogen, "i praktiken", "i verkligheten" som man bäst får fram den. Faktiskt är det inte så. Det allra mesta av kunskapen plockas fram vid köksbordet. Ta till exempel olika slags snö. I skogen är det så lätt att endast peka och säga: detta är *släbtsát*, eller detta är *dejkarmuohta*. Men det är inte mycket till förklaring. Istället är det vid köksbordet som detaljerade förklaringar i ord mejslas fram: vad ska snön ha för egenskaper för att kallas *släbtsát*, hur skiljer sig detta från *dejkarmuohta*? Vid köksbordet går det inte att förklara bara genom att peka, där blir detaljerade förklaringar med ord nödvändiga. Där vid köksbordet tar kunskapen steget från "tyst" till beskriven och nedskriven. *Total koncentration* krävs vid dessa djupanalyser. Det går inte ens att dricka kaffe samtidigt, då tappar diskussionen koncentration och spänst. Kaffedrickandet är pauser med mer avslappnat resonerande, andhämtningar mellan arbetspassen. Det handlar om att nästan försätta sig i trans. Som en av mina mångåriga medarbetare har sagt: "När du frågar så mycket då minns jag, minnena kommer som en film. Annars när jag bara småpratar med andra minns jag inget särskilt."

Fältstudier är likväl viktiga, i fält kan jag kontrollera att jag begripit olika processer rätt och nya frågor väcks. Men det är vid köksbordsförhören som kunskapen blottläggs, lyfts fram och formuleras till detaljerade beskrivningar.

Att arbeta med kvalitetsinformanter

Inom etnologin är det vanligt att samla ett så kallat stort material genom att göra en eller två likalydande intervjuer med många olika informanter. En kort frågelista betas av och följdfrågorna är få. Om samma frågor ställs till 25 personer betraktas svaren som ett stort material. Så kan man göra om det handlar om att belysa någon enstaka lösryckt företeelse. Men med sådana korta och grunda informantkontakter är det alldeles omöjligt att utforska stora detaljerade system. Den enda framkomliga metoden när det gäller att utreda stora kunskapssystem är att göra hundratals intervjuer med några eller en enda kvalitetsinformant. Man måste arbeta tillsammans i åratal, så det är bäst att bo grannar. Den som reser iväg på "fältarbete" under några veckor eller månader kan inte nå omfattande kunskap.

Det tar lång tid att genom intervjuer tränga djupt in i stora ämnen. Jag har som motto att det är oseriöst att ha en tidsplan. Tidsplaner är alltid för optimistiska. Följer man planen så sätter man punkt bara för att ett visst datum eller årtal kommer, inte därför att frågorna är färdigutredda.

För den som låter sin undersökning börja i arkiven blir intervjuerna oftast bara en mindre del av arbetet, intervjuerna blir ett komplement till arkivstudierna även om större ambitioner fanns från början. Det hänger samman med att det som är nedskrivet i arkiven har högre status än arbetet att samla nytt material. Arkivuppgifter utsätts sällan för källkritik. Det som är nedskrivet citeras nästan alltid som sanning, hur vaga och slumpmässiga uppgifterna än är. Om arkivuppgifterna är torftiga men trots allt får utgöra huvudmaterialet, då blir givetvis hela undersökningen begränsad och ofta missvisande.

För att kunna nysta vidare bland detaljer måste man samtala ofta, ett par tre gånger i veckan. Det duger inte att diskutera några gånger i månaden. Intervjuande och bearbetning måste hela tiden varvas, det är en avgörande metodfråga. Efter en

intervju går jag hem och börjar genast bearbeta anteckningarna och försöka formulera en begriplig text. När jag sitter hemma och skriver så tvingas hjärnan arbeta för fullt och då dyker följdfrågorna upp. Det är dessa följdfrågor som ska ställas till informanten senast om två dagar, och så går man hem igen och skriver och ställer nya frågor någon dagar senare. Om arbetet istället görs i två åtskilda etapper, först intervjuande och sedan sammanställning, så går det aldrig att tränga in lika djupt i ämnet. Att åka iväg med anteckningsblocken till en universitetsinstitution och sätta sig där och sammanställa, långt bort från alla informanter, är allra sämst. Då är man kanske inte ens medveten om att man endast skrapar på ytan.

Jag använder numera inte bandspelare då jag intervjuar. En inspelad timme tar en hel dag att skriva ut. Och utskriften är endast ett faktaunderlag som måste bearbetas genomgripande för att bli en läsbar och begriplig text. Därför använder jag endast anteckningsblock och penna, det är en mycket snabbare metod. Eventuella missuppfattningar arbetas bort genom att en fråga inte ställs vid bara ett tillfälle. För att komma åt alla detaljer så diskuterar vi och stöter och blöter frågorna vid många tillfällen och ur olika synvinklar. Vi återvänder hela tiden till det som sagts tidigare, kontrollerar, stryker, ändrar och lägger till. För den som har arkivmaterial som viktigaste källa är det omöjligt att arbeta så noggrant. Det finns inte tillräckligt djup i uppteckningarna.

Ibland händer det att en intressant fråga inte får något bra eller tydligt svar. Men det är ingen anledning att överge frågan. Om samma fråga ställs till samma person vid flera tillfällen på litet olika sätt, då kan till slut minnets portar öppnas och ett långt detaljerat svar plötsligt välla fram.

Finslipandet av detaljer betyder också att jag i min färdiga text inte exakt och ordagrant citerar informantens muntliga berättande. Det berättaren förmedlar är för mig ett faktaunderlag, som jag bearbetar hårt och länge innan texten är fär-

dig. Jag är noggrann med att ta till vara berättarens vokabulär, roliga ordvändningar ock uttryckssätt, men verkligt ordagranna citat blir som mest en halv mening långa, i den för övrigt kraftigt bearbetade texten.

När jag läser uppsatser med inslag av ordagranna referat från bandspelare av vad en informant sagt, får jag oftast en obehaglig känsla av lyteskomik. Uppsatsförfattarna tillåter sig att i sina egna textavsnitt formulera sig på skriftspråk, utan lösa ändar, ofullständiga meningar, upprepningar, utfyllnadsord och hummanden etcetera, allt det som förekommer i talspråk. För det mesta har textutkast granskats av kollegor, som föreslagit ändringar och puts och förbättringar. Detta anses inte som någon nackdel. Ingen brukar hävda att en forskare inte ska få bearbeta sin text, för att något spontant och omedelbart då skulle gå förlorat. Ingen forskare pratar in sin avhandling på band allt eftersom, för att sedan skicka en ordagrann bandutskrift till tryckning.

Jag har svårt att begripa varför informanter ska behandlas efter en helt annan princip, att just deras muntliga formuleringar skulle vara så omöjliga att översätta till skriftspråk. Tvärt om tycker jag att informanternas tankar och kunskap blir mycket bättre tillvaratagna genom upprepade diskussioner i samma frågor, och genom att texten bearbetas och utmejslas efterhand på det språk som är avsett för läsning – nämligen skriftspråk.

Var hittar man då dessa kvalitetsinformanter med enastående kunskaper? Jo, man letar bland sina grannar. Även om de flesta gamlingar har varit med om ungefär samma liv, så är naturligtvis skillnaden stor vad gäller förmågan att berätta. Personer som jag börjar intervjua känner jag ofta lite grann i förväg, eller också är det någon bekant som rekommenderar en viss person. Redan vid första mötet märks det om personen har berättartalang, analytisk förmåga och skarpt minne. Och så brukar jag så smått varna personen: om vi börjar prata

nu tar det flera år innan vi är färdiga. Den som ska berätta måste förutom talang ha intresse och uthållighet. Dessa goda informanter är inte sällsynta, det finns många gamlingar med sådana förmågor.

Under de senaste drygt hundra åren har den traditionella kunskapen blandats med bokkunskap. För den som ska göra en undersökning och intervjua är det givetvis viktigt, att den traditionella kunskapen tydligt skiljs från sådant som informanterna tillägnat sig genom att läsa. Lyckligtvis är det så att gamlingarna anser att sådant som de har läst, det är inte kunskap. Inte ens sådant som andra respekterade och vederhäftiga personer berättat för dem räknas som riktig kunskap. Gamlingar kan visserligen ibland hänvisa till sådant som har berättats för dem, men då gör de alltid tillägget "men det där är inget jag vet, det har jag bara hört".

Det enda som duger och som räknas som kunskap är sådant som de själva har gjort och som de genom egen erfarenhet vet fungerar. Denna kunskapssyn är i sig en kvarleva från det förindustriella samhället, och ett bra exempel på ett självständigt tänkande som överlevt ett helt livs tidningsläsande. Därför talar informanterna nästan aldrig om sådant de har läst, särskilt som det sällan finns något att läsa om det jag frågar.

Litteraturlista

Drake, Sigrid, *Västerbottenslapparna under förra hälften av 1800-talet: etnografiska studier.* Diss. Uppsala 1918. I facs.-utg. Umeå 1979.

Manker, Ernst, *Lapsk kultur vid Stora Lule älvs källsjöar.* Acta Lapponica nr IV. Stockholm/Uppsala 1944.

Pirak, Anta, *En nomad och hans liv.* Uppsala 1933 och Stockholm 1937.

Ryd, Yngve, *Timmerskogen.* Luleå 1980.

Ryd, Yngve, *Timmerhästens bok.* 1. uppl. Hedemora 1991, 2.uppl. Stockholm 1994.

Ryd, Yngve, *Renmjölkning och mjölkvallar.* Jokkmokk 1999.
Ryd, Yngve, *Tältkåtor.* Jokkmokk 1999.
Ryd, Yngve, *Torvkåtor.* Jokkmokk 1999.
Ryd, Yngve, *Att bygga en njalla.* Jokkmokk 2000.
Ryd, Yngve, *Timrade kåtor.* Jokkmokk 2000.
Ryd, Yngve, *Snö: en renskötare berättar.* Stockholm 2001.
Turi, Johan, *En bok om samernas liv.* Utkom i Stockholm 1917 med titeln *En bok om lapparnas liv* och gavs ut i facs.-utg. i Umeå 1987, då med titeln *En bok om samernas liv.*

ESKIL TÅG

Tillverkning av spelekor 1930–1937 i Kvarnåsen och Gårdbäck, Norsjö kommun

Min morbror Johan Bergström, som fyller 90 år i år berättade för mig något som många inte vet idag, nämligen att det i Gårdbäck och Kvarnåsen inom Norsjö kommun under åren 1930 till 1937 tillverkades cirka 15 stycken så kallade spelekor varje år. Dessa användes för att manuellt spela timret över sjöarna. Det var en nyhet för mig. Det hade jag inte tidigare hört talas om. Jag visste inte ens vad en speleka var. Självklart kommer jag ihåg en del berättelser om flottningen, t.ex. om farliga situationer när timmerbrötar (timmerstopp) skulle öppnas, hur långa arbetsdagarna var, att de ätit amerikafläsk och kolbullar. Några detaljer om själva flottningen efter Åman förbi Kvarnåsen hade jag inte fått mig till livs. De starkaste minnesbilderna jag har från flottningen var när de öppnade dammen i Kvarnåsen för att släppa iväg timret från Stora Raggsjön till Lilla Raggsjön för fortsatt färd efter Åman. Det var i mina ögon ett stort skådespel.

Åman har enligt litteraturen (Folkrörelsearkivet i Umeå) nyttjats som flottled från mitten av 1800-talet fram till 1967. När Åman 1889 blev allmän flottled, innebar det att alla hade rätten att flotta virke i den. Enligt 1889 års bestämmelser var flottning tillåten varje år under våren men skulle vara avslutad senast 1 juli. Dämningen för flottningens räkning skulle få ske i Gransjön, Stora och Lilla Raggsjön, Rörselet, Stenträsket samt i Aggträsket.

Erik Grahn från Granliden var flottarförman i slutet av 1800-talet och fram till 1910. Johan Lycksell från Kvarnåsen var flottarförman från 1910 till början av 1930-talet och flottarförman mellan åren 1931–64 var Hugo Karlsson från Gransjö. Flottningen avsåg under en stor del av flottningsepoken sträckan Rentjärntrakten till Ajauresjön med bilflöden som bl.a. Aggträskbäcken och Kosibäcken. Flottningen i Stora Raggsjön upphörde 1964 och sista flottningen i Lilla Raggsjön genomfördes 1965. (Folkrörelsearkivet i Umeå)

Enligt muntlig uppgift av Jakob Lundström i Brinken var hans pappa Erik Lundström anställd av Umeå flottningsförening under tiden 1917 till 1937 som flottningsbyggmästare för Åmans flottningssystem. Han var förutom för Åmans flottled även ansvarig för delar av byggnationer efter Vindelälven. Jakob berättade att hans pappa Erik Lundströms arbete som flottningsbyggmästare underlättades, när han fick tillgång till en bil så att han kunde åka hem istället för att alltid övernatta på sina resor efter Åman och Vindelälven

De båtar som förekom var en spelflotte försedd med ångmaskin, träpråmen Snäppan, pråmar med råoljemotorer och plåtpråmarna Lommen och Svärtan, som drevs med bensin och fotogen. I Storvindeln och Uman och andra större västerbottenssjöar förekom motorvarpning under 1900-talets första decennier. Pråmar och ångbåtar gick självfallet inte att använda annat än i större lugnvattenområden. På långa älvsträckor, i mindre sjöar och längs bifloderna dröjde det tills de lättmanövrerade motorbåtarna utvecklats innan arbetet kunde rationaliseras. Exakt tidpunkt för motorbåtens genombrott i biflottlederna är svår att fastställa. Albert Viksten kunde t.ex. i början av 1930-talet i boken *Med timret från skogarna till havet* (1932) skriva: "Motorn har nu i allt större utsträckning ersatt den enformiga och tidsödande varpningen."

Före spelekornas och motorbåtarnas tid drogs virket över sjöarna med hjälp av så kallade spelflottar. Flotten tillverka-

Bild 1. "Käringa" från en spelflotte. Åmträsk 1975. (Obs! Järnhjulet till höger hör inte till spelflotten.) Foto: Ove Eriksson.

des av stockar som täljdes på sidorna och även på ovansidan. Hål borrades i stockändan med en timmernavare och sedan fogades stockarna samman med träkilar som svällde i vattnet eller med vidjor, alternativt kedjor. Rester av spelflottar finns i Stenträsk, Kositräsket och Åmträsket (Sörlin 1981).

Bild 2. Spelekka i Åmträsket 1975. Foto Ove Eriksson.

Uppe på flotten stod det som i folkmun kallades "käringen". Andra namn flottare hade på denna stolpe (enligt Sörlin 1981) var "brud, docka, hjul, klabb, kall´n" och "hora". Denna så kallade "käringa" var placerad i mitten av spelflotten. Runt hjulet som låg mot flotten lindades linan och därifrån gick den till timmerbommen där den sattes fast. Flera man hjälptes åt att med hjälp av stänger som gick genom "käringa" (stängerna gick in i hålen som syns på fotot och bildade ett kors) dra den runt på spelbåten och därmed drogs bommen med virke över ett stillastående vatten.

Före 1930 användes spelflotten på Åman. Den drevs enligt Sörlin (1981) av 4–14 man. Det var tidsödande och känsligt. Den övergavs under 1930-talet till förmån för varpbåtar av plåt. Sörlin (1981) skriver dock att så sent som 1940 användes spelflotten i Åmträsket.

När spelflotten övergavs under 1930-talet, så var det till för-

Bild 3. Karl Boman. Foto från 1940- talet. Fotot ägs av I. Johansson, Gårdbäck, Raggsjö i Norsjö kommun.

Bild 4. Alfred Johansson. Gårdbäck, Raggsjö i Norsjö kommun. Foto från 1950-talet. Fotot ägs av I. Johansson, Gårdbäck, Raggsjö i Norsjö kommun.

mån för varpbåtar med järnskrov. En övergångsform var den s.k. spelekan, där ett spel som vreds i längdriktningen monterades fast i en eka. Dessa spel var antingen manuella eller drevs med mindre motorer. Vid varpningen hade man fast sänkstöd, s.k. moringar eller vakare[1] i vilken båten fästes (se detaljskiss av moring och vakare, bild 6). Spelekorna hade en besättning på två man, att jämföras med spelflottarna som ofta hade en besättning på upp till ca 14 personer beroende på flottens storlek och hur mycket timmer som var innanför timmerbommen. Spelekans besättning utförde i stort sett alltså samma arbete på två man som spelflottens betydligt större be-

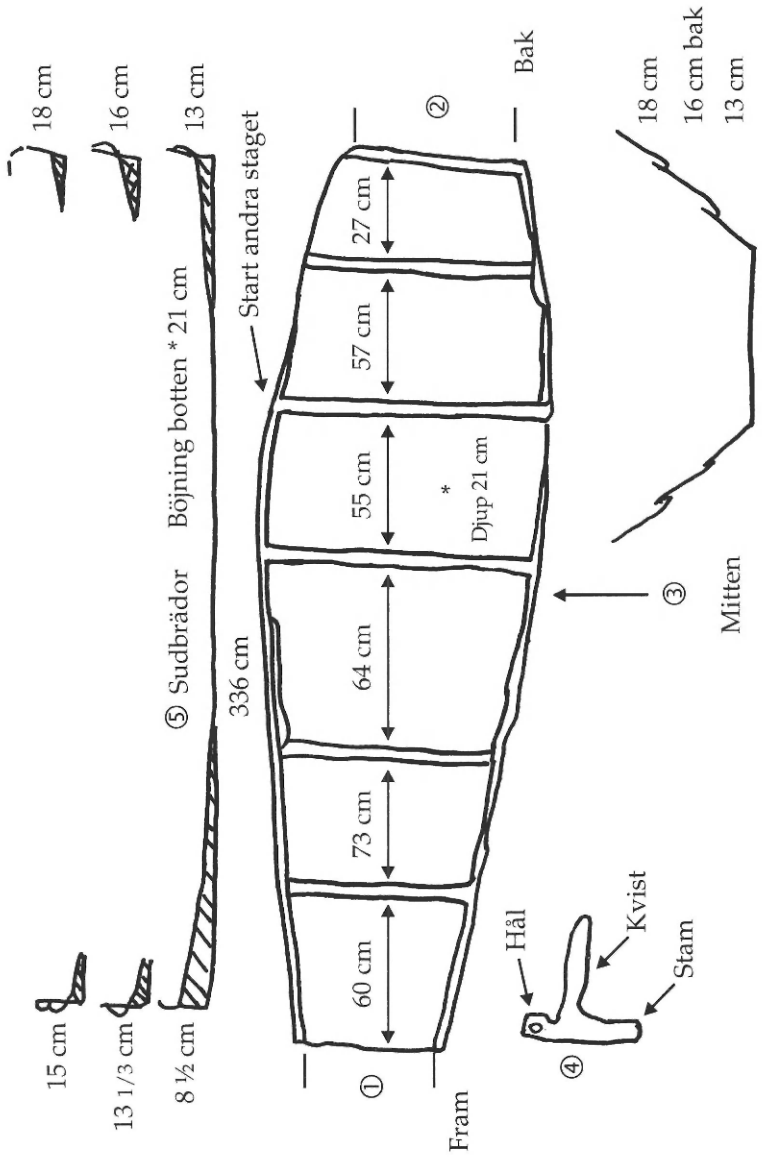
18 cm
16 cm
13 cm
Start andra staget
Böjning botten * 21 cm
⑤ Sudbrädor
336 cm
15 cm
13 1/3 cm
8 ½ cm
60 cm
73 cm
64 cm
55 cm
57 cm
27 cm
* Djup 21 cm
①
②
③
Fram
Bak
Hål
Kvist
Stam
④
18 cm
16 cm bak
13 cm
Mitten

Bild 5. Beskrivning av speleka utifrån kopierad originalskiss samt efter Alexander och Sigvard Bomans kompletterande detaljbeskrivning. Som virke användes hyvlad gran i tjockleken 12 eller 15 mm. Botten fick kraftigare brädor med 25 mm tjocklek (1" virke). Bak och fram placerades balkar av 40 mm spontat virke (1,5"). Sponten drevades och tjärades. Ekan hade fyra brädor i botten och tre i suden. Kölen tillverkades av tre ribbor med en bredd av ca 5 cm och en tjocklek av 1,5 cm. Ribborna böjdes och sattes fast under båten på varandra. Därefter hyvlades de av i ändarna. Spelet skruvades fast framför roddarens fötter på en 50 x 100 mm planka (2 x 4"). Hå (dialektalt namn för årtull) tillverkades av en senvuxen furustam som klövs i anslutning till en lämplig kvist som åran kunde glida på. Håbannet (årtullsbandet) tillverkades av hopvridna björkvidjor och fästes i ett hål i hå. Teckenförklaringar: 1) Ekans bredd fram var 32–33 cm vid botten och 61–63 cm upptill. 2) Ekans bredd bak var 60 cm vid botten och 90–100 cm upptill. 3) Ekans bredd på mitten var 78–80 cm vid botten och 110–120 cm upptill. 4) Hå. 5) Sud = båtkant, båtsida; sudbrädan = översta bordet, kanten på sidan av båten; sudbrädor = sidan av båten; suda = båtsida (på Norsjömål); sudbrea = översta sidbrädan, kanten (på Norsjömål). Teckning: Eskil Tåg.

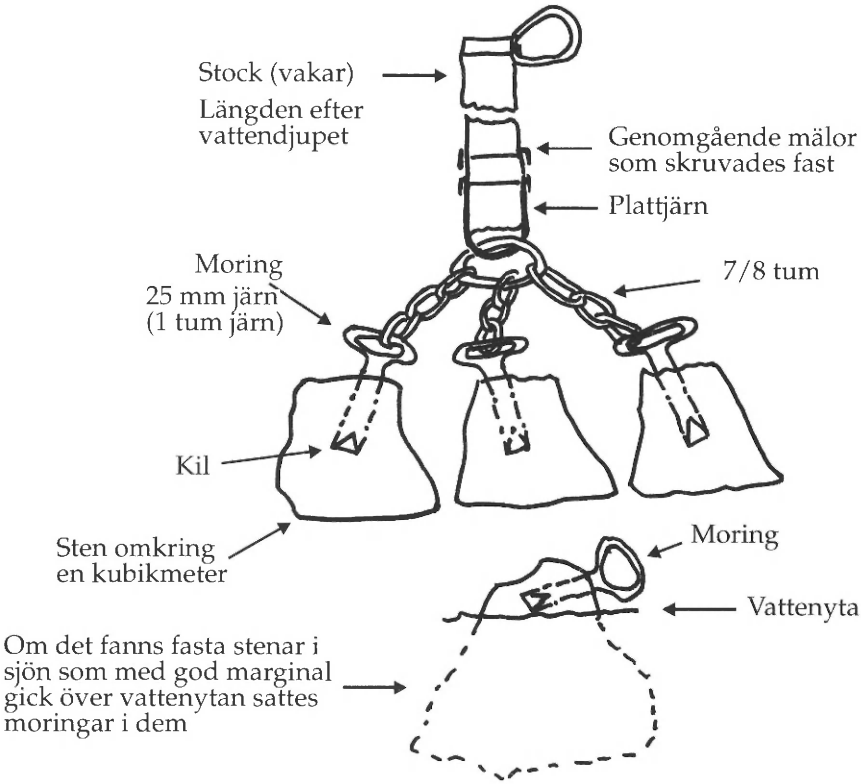

Bild 6. Vakare tillverkad i Stora Raggsjön. Teckning av Eskil Tåg efter Jakob Lundströms beskrivning.

sättning. Vid flottens bakre ända var timmernoten fäst. Tusentals stockar kunde rymmas innanför de sammankopplade flottningsbommarna.

Johan Bergström och Jakob Lundström berättade att före 1930 hade det i Kvarnåsen enbart använts spelflottar, men att man i början av 1930-talet började använda sig av de spelekor som tillverkades i Gårdbäck och Kvarnåsen. Spelekorna användes fram till 1937, då den första plåtbåten med ett motorspel började användas i Stora och Lilla Raggsjön . Något exemplar av de båtar som tillverkades i Gårdbäck och Kvarnåsen finns inte kvar men tursamt nog fotograferade Ove

Eriksson 1975 en speleka vid sjön Åmträsket. Spelekan hade en extra tjock botten för att det – enligt Jakob Lundström – skulle gå att montera fast spelet. (Se detaljbeskrivning av spelekan på föregående uppslag.)

Spelekorna tillverkades av Alfred ("n Alfre") Johansson och Karl ("Kalsjon") Boman på uppdrag av dåvarande flottningsbyggmästare Erik Lundström, Brinken. Enligt dennes son Jakob Lundström, Brinken, var fadern anställd av Umeå flottningsförening under tiden 1917 till 1937. Han var förutom för Åmans flottled även ansvarig för delar av Vindelälven. Enligt Alexander Boman tillverkades spelekorna första året hemma i Alfred Johanssons lokaler i Gårdbäck, Raggsjö, men sedan flyttades tillverkningen till Andro och Herta Lycksells ladugård ("fusport") i Kvarnåsen, eftersom det där var närmare till virket från Thorgrens såg och till Lindgrens snickeri. De färdiga båtarna flyttades sedan till Anton Erikssons affär för vidare transport ut till de sjöar där de skulle användas.

Från ca 1930 och fram till 1937 tillverkades omkring 15 båtar varje år. Priset för båtarna var enligt Alexander Boman och Jakob Lundström ca 60 – 100 kr per st. Dagpenningen på den tiden var 5 kronor enligt ett lönebesked, som Karl Boman fått då han arbetade på Lindgrens snickeri i Kvarnåsen.

Spelen som skulle monteras på spelbåtarna tillverkades i Umeå flottningsförenings egen verkstad på Ön i Umeå. Arvid Lundström, Brinken, son till Erik Lundström, arbetade där vid 18 års ålder som mekaniker och han tillverkade bl.a. spel till spelekor. Arvid var också delaktig i monteringen av den första plåtbåten med ett motordrivet spel som började användas i Stora och Lilla Raggsjön i början av 1937. Han var dessutom den som körde den första plåtbåten i Raggsjöarna.

Av en tillfällighet lyckades jag – tack vare Jakob Lundström, Brinken – hitta ett spel som hade använts i en av de båtar som tillverkats av "Kalsjon" och "n Alfre". Jakob Lundström visste att Börje och Rune Söderström i Åmliden hade ett spel som

användes i deras byasåg på Västra Högkulla. Ägarna Börje och Rune Söderström har skänkt detta spel till Lycksele skogsmuseum.

När spelekorna började användas i flottningen förbi Kvarnåsen under 1930-talet, behövdes fasta ankarplatser på Stora och Lilla Raggsjön. Jakob Lundström berättade att Harald Karlsson, Åmliden, med häst under vintern fraktade de stenar i vilka stockarna (vakare där spelbåtarna skulle ankras fast) skulle monteras fast. Stenarna placeras ut på isen med vissa mellanrum (ca 500 m). Enligt Jakob var stenarna omkring en kubikmeter stora och man använde sig vanligtvis av tre stenar till varje vakare. De borrade ett hål i stenen och i hålet sattes en järnkil med spetsen uppåt. Därefter slogs moringen, som var kluven nertill, ner i hålet och genom kilen pressades moringen fast i stenen. (Denna metod kan i princip jämföras med dagens expanderpluggar som används till att fästa skruvar i gipsmaterial.) Enligt Jakob Lundström var dessa moringar tillverkade av 1 tums järn och de skulle fästas till respektive sten med kedjor av något tunnare dimension. Kedjorna hade i ändan ringar som i förväg var hopvärmda ("välle ihop") med moringarna. Om tre stenar bildade ankare innebar det att en fjärde ring i den färdiga hopsatta kedjan skulle fästas i stocken ("vakarn"). Den fästes i stocken med genomgående mälor som skruvades fast i stocken. Stockens längd anpassades efter sjödjupet på den plats i sjön där vakaren skulle vara.

René Eriksson var specialist på att värma ihop – "väll ihop" – järnet på rätt sätt (Se detaljskiss vakare och moring, bild 6).

Allt smide till spelen utfördes i Erik Lundströms smedja i Brinken: moring, båtshakar och kedjorna som skulle hålla ihop bommen m.m.

Flottarbommen, timmerstockar med hål i ändarna, där stockarna kunde kopplas ihop med varandra med så kallade bomkedjor, lades ut runt virket som var utfraktat på isen för att allt uppmätt ("tummat") virke skulle komma med i flott-

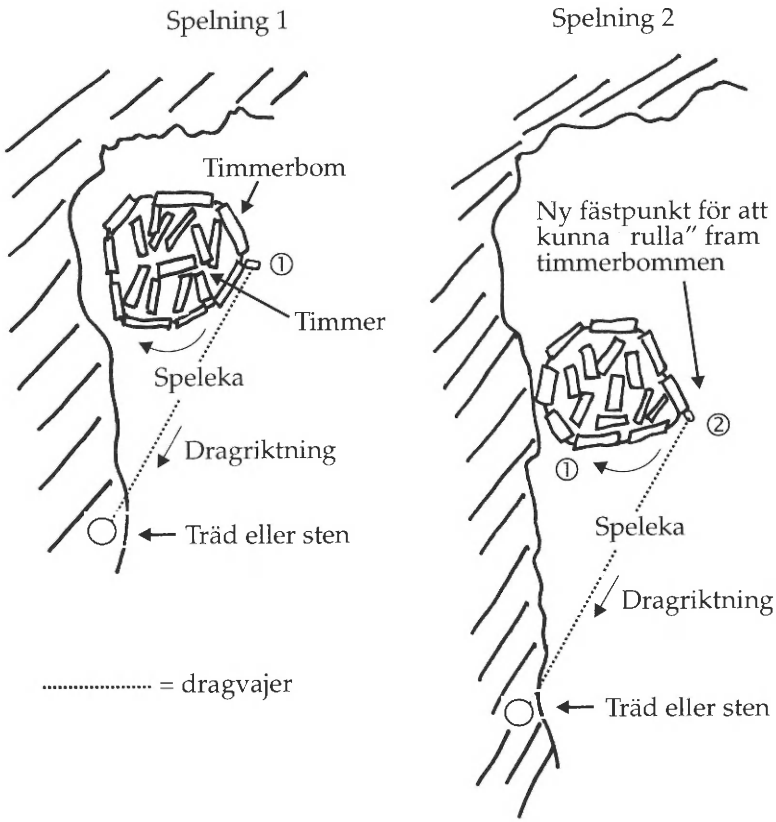

Bild 7. Hur spelekan användes för att spela virket ut från sjöns vikar där det saknades vakare (se beskrivning av vakare i bild 6). Spelekan ankrades fast i ett lämpligt träd eller en sten. Därefter spelades ("rullades") virket ut till mitten av sjön. Teckning: Eskil Tåg.

ningen. Självklart var det ett lättare arbete att med häst köra ut flottningsbommen på isen än att med båt ro runt och fånga in allt virke när sjön rivit. Bommen med timret drogs sedan över Stora Raggsjön med hjälp av spelekan och vid dammen öppnades bommen och skickades först nerför ån för att sedan

fånga in timret vid utloppet i Lilla Raggsjön. Därefter fortsatte timret efter Åman ner till Vindelälven med hjälp av flottare.

Not

1 *Moring*: Mo'ring (eng. mooring "förtöjning"), en i berg, kaj fästad ringbult för förtöjning eller förhalning av fartyg och båtar. *Vakare*: Va'kare, Förankrat flöte/ankarboj subst. N äv. vakarn, best. plur. Vakarna. Nationalencyklopedins Internettjänst, NE.se.

Referenser

Arkiv
Folkrörelsearkivet, Umeå: Flottningsföreningens arkiv.

Litteratur
Nationalencyklopedins Internettjänst, NE.se.
Näslund, O. J., *Flottningsmateriel och flottledsbyggnader* [huvudsakligen ritningar.] Stockholm 1915.
Sörlin, Sverker, Flottning i Västerbotten. *Västerbotten* 1981:3. Umeå 1981, 166–229.
Viksten, Albert, *Med timret från skogarna till havet*. Stockholm 1932.

Kontaktpersoner
Bergström, Johan, jordbrukare/företagare, Norsjö.
Bernhardsson, Cuno, arkivarie, Forskningsarkivet vid Umeå universitet, Umeå. [Tidigare vid Folkrörelsearkivet, Umeå.]
Boman, Alexander, byggnadsarbetare, Kvarnåsen, Norsjö kommun.
Boman, Sigvard, byggnadsarbetare/musiker, Kvarnåsen, Norsjö kommun.
Eriksson, Ove, ekonom, Åmträsk, Norsjö kommun.
Johansson, Ingvar, byggnadsarbetare, Gårdbäck, Raggsjö, Norsjö kommun.
Kalela-Brundin, Maarit, skogsdoktor, chef vid Lycksele Skogsmuseum.
Lundström, Jakob, jordbrukare, Brinken, Norsjö kommun.
Lundström, Ulf, föreståndare för Lokalhistoriskt institut, Skellefteå museum, Skellefteå.

CHRISTER WESTERDAHL

Färdmedel för Vattnens rike

Om båtar och transport i inre Norrland, mera specifikt Ångermanälvens vattensystem

Allmänt om ådalarna

Ångermanälvens övre flodlopp är fullt av stora biflöden och åar med väldiga avrinningsytor. Många sjöar och brusande forsar finns djupt nedskurna i sediment och berggrund. Det är verkligen ett *Vattnens rike.* I alla tider har folkgrupper som bott och brukat området haft behov av att fritt kunna röra sig på vattnet och förstås även till lands. Både vinter och sommar har vattendragen och under vintern även våtmarker varit de viktigaste samfärdslederna. Landvägar har saknats, och bara stigar har genomkorsat landskapet. Även de har som oftast varit belägna utefter älvbrinkar och andra vatten. Enligt vad vi vet om liv och näringar har alla grupper varit mycket rörliga. Jakt och fiske med begynnande former för nomadism har varit regel.

Även på vintern var de frusna vattendragen och våtmarkerna naturliga samfärdsleder. Vatten blir då land. Spår av vinterns farkoster kan ibland förväxlas med barmarkstidens. Åtskilliga fynd av skidor och slädfordon har påträffats i det inre av Norrland. Under medeltiden har ackjan kommit in på allvar. Det inre av Nordfennoskandia kan beskrivas som ett "amfibiskt" landskap med särskild hänvisning till en vikingatida och medeltida ekonomi. Sådan var situationen även i sö-

der i ännu äldre tider, varför Nordfennoskandia kan tjäna som modell för stora delar av södra Skandinavien i förhistorisk tid.

Nedre älven

Ångermanälven kan indelas i zoner, både efter transporternas karaktär och efter båttyper. I huvudsak ser man en *strandzon* vid mynning, en *kustzon* med bondebebyggelse fram till en första brytpunkt, och därefter den vida *inlandszonen*, som i huvudsak motsvarar samernas land i tidig historisk tid. När vi vill skildra detta är vi i den lyckliga situationen att större delen av området täcks av ett av den svenska väghistoriens genombrottsverk: Nils Friberg 1951.

Vid strandzonen eller mynningen som ibland har varit ett grunt delta, ibland en djup distalbrant, möter som i de allra flesta älvar trafiken från havet utanför. Här uppstår av topografiska skäl ett *maritimt kulturcentrum*. Där kan produkter skeppas ut och omlastning ske med pråmar från större fartyg till mindre och tvärtom.. De större fartygen kan inte gå upp i älven. Detta centrum har ofta utvecklats till en hamnstad. I Ångermanälvens fall ligger staden Härnösand längst ut i den fjord som efterträder den egentliga älven, "Ångermannafjorden". I stället ligger omlastningsplatsen i vår tid vid Nyland och Hammar. Till denna punkt kom de havsseglande fartygen. Under medeltiden låg mynningen längre norrut vid Torsåker och Styrnäs, med fogdeborgen Styrisholm. Ännu längre tillbaka har Björkåbruksområdet (järnålder, folkvandringstid), Sollefteå och Nämforsen legat vid havet.

I området mellan Sollefteå och Nyland/Hammar, alltså min kustzon, pilade ända fram till omkring 1900 så kallade *haxar*, större seglande pråmar om ca. 25 m längd och 8 m bredd. Det var de som förde ned transporter till fartygen vid mynningen eller som omlastades där från dessa fartyg för att föra varor

uppför älven ända till Sollefteå. Vrakdelar från en sådan haxe har dokumenterats av mig och ett arkeologiskt dykarlag vid Hammar.

J.A. Almqvist (1909) har givit en målande skildring av vedermödorna med en malmhaxe som skulle föra upp järnmalm så nära som möjligt till Graninge bruk och dess angränsande masugnar. Det kunde ta en månad. Grundbetingelserna delades dock med andra varor än malmen från Utö eller Bergslagen, fastän malmen på grund av sin vikt var extra besvärlig. Skildringen skrevs ett tiotal år efter att de sista haxarna hade försvunnit från älven.

Det har också skett omlastning av andra varor vid Sollefteå, antingen till landtransport eller vidare på mindre båtar, "böndernas trebördingsbåtar". Nästa brytpunkt torde ha varit Lidsforsen eller Nämforsen, där det åtminstone till en del skedde omlastning till andra båttyper. En av dessa typer var den samiska sydda forsbåten, som också omtalas nedan.

Kronans skjutssystem i älven på 1660-talet och de socknar som varit ansvariga för transporterna finns dokumenterade. Etapperna börjar landvägen vid Långsele och fortsätter mot Djupön vid Sollefteå i söder, där huvudälvens transporter möter på båt från Edsforsen. Ovanför Edsforsen kommer de landvägen från först Liden vid Nämforsen, sedan med byte i Resele och till slut Ed. Från Djupön förs allt med båt med byte av roddare i Boteå och Hammar, vidare via Frånö och Veda till Härnösand.

Älven nedströms Sollefteå är på ett annat sätt en del av havet. Det är känt att ett stort antal fartyg byggdes där vid olika varv eller båtbyggplatser under 1700- och 1800-talet. Trots att älvens grunda bankar utgör ett hinder för sjöfarten utifrån havet har det varit möjligt att styra ned ett skrov som legat högt i vattnet och utan ballast för att sedan utrustas längre ned i ådalen eller i Härnösand. Ett exempel är brigantinen *Castor* år 1782.

I äldre tid

De första brukarna av området är stenålderns jägare och fiskare. Säkert fanns det redan välutvecklade båtar av trä som var sydda samman. Uppfattningen att skinnbåtar spelat någon avgörande roll, utom möjligen i det första trädlösa skedet, kan avvisas. Jag har framställt tanken att det berömda T-formiga redskapet av skiffer eller fin sandsten är ett slags kombinationsverktyg bland annat för att spänna tågsömmen i en sydd träbåt.

Samerna har alltid brukat båtar, vare sig man bott vid havet eller i inlandet. Inte utan skäl betecknar Johannes Schefferus (1673) båtbygge som den andra konsten (lat. *ars*) hos de samiska männen. Den första konsten är jakten. Men samerna var inte bara båtbyggare åt sig själva, de gjorde också båtar åt sina norska grannar. Det kan eventuellt ha förekommit samisk båtbygge på uppdrag från bönder och nybyggare också på den "svenska sidan".

Olaus Magnus och de första missionärerna

Olaus Magnus (1555) är den förste vi känner till som enligt egen utsago har färdats i området. Bland de skriftliga källorna som nämner samiskt båtbygge och båtskick är Olaus Magnus och hans samtida och bekanta tysken Jakob Ziegler och portugisen Damianus De Goes de första. De skriver under 1500-talets första hälft. Olaus Magnus och hans bror Johannes Magnus har varit meddelare åt de båda utländska författarna, så det är inte att undra på att uppgifterna i stort sett är desamma. Johannes och Olaus Magnus och de Goes delade därtill intresset för mission bland samerna. Som det märkligaste och mest utmärkande för samiska båtar framhålls att de är sydda och utan spik. Redan Ziegler omtalar dessutom att samerna far nakna i båten för att kunna rädda sig genom simning, om de hamnar i vattnet. Både Ziegler och De Goes omtalar att samerna använder båtarna till

att frakta varor. De Goes anger uttryckligen att det var för att genom byte med lufttorkad fisk och skinn förvärva säd och penningar.

Olaus Magnus (1555) betonar, att förutom samerna har även ryssar och folken i inre Botten sydda båtar. De kallas *skutor* och *håpar*. De som används i floder är "märkligt långa". Antagligen menar han långsträckta eller smala i förhållande till längden. De flyger fram på vattnen. Troligen avses därmed färder på forsar. Här döljer sig snarare minnen av Torne älv än av sydligare breddgrader.

Olaus Magnus nämner att han färdats i en sådan båt:

> På en slik farkost gjorde jag år 1518 en äfventyrlig färd utför älvarna bland fjällen och nödgades, för att utföra mig anförtrodda offentliga uppdrag, överlämna lif och välfärd åt ett så bräckligt flarn. Och så mycket vågsammare var denna resa, som man här och där vid stränderna såg märken uppresta, hvilka antydde att namnkunniga personer här drunknat i den skummande forsen.

Det senare kan möjligen syfta på Nämforsens hällristningar. Den slutsatsen förefaller rimlig, även om ordalagen är dunkla. Lids- eller Nämforsen var en viktig plats i älven även i senare tid, där man vid färd antingen nedströms eller uppströms måste dra upp båtarna och/eller byta båt på andra sidan forsen. Det är mycket troligt, att han i så fall antingen själv observerat figurerna eller visades på dem av andra resenärer, rimligen på avstånd.

Det framgår av andra stycken att Olaus Magnus vid denna tid besökt en samling, troligen en marknad, med samer där han såg tävlingar i bågskytte:

> Också förvärva de så stor färdighet, att de ofelbart kunna på betydligt avstånd träffa ett mynt eller en nål (för så vidt de kunna skönja dem) såsom jag själf kunnat bevitt-

na under förut nämnda år 1518, då jag uppehöll mig i deras landsändar.

Olaus Magnus resemönster återkommer i medeltidens biskopsresor i visitationssyfte. På vintern visiterar biskoparna södra delen av Norrland upp till norra Ångermanland och på sommaren betas kusten av från Torneå nedöver. Det är den ena anledningen till min indelning av Norrlandskusten i två transportzoner. Den andra är norrlänningarnas egna resor söderut. Från och med norra Ångermanland och nedåt far man vintertid till rikets södra orter, som Kopparberget, Stockholm och Uppsala. Båttrafiken på egen köl från södra Norrland är obetydlig och går mest till destinationer norr om Uppsala, särskilt Gävle och Roslagen. Norr därom seglar man sommartid i större fartyg direkt till städerna i söder, ibland till och med förbi dem till Reval och andra östersjöstäder. En liknande gruppering gäller med gräns i den finländska bottenhavskusten.

Så kommer Schefferus Lapponia 1673 med alla prästrelationerna, men inga av dessa gäller mera specifikt sydligaste Lappland eller Ångermanland. Men en uppgift hos prästen Lundius tyder på att bönderna i *Granön*, som fiskar inom Umeå lappmark, lärt sig att bygga båtar av samerna eller till och med låtit dem göra båtar åt sig. Deras båtar är nämligen sydda, visserligen med hamptråd.

Den bästa skildringen från vårt område, Ångermanälven, är Arvid Ehrenmalm 1743. Där finns också ett klassiskt stycke om båtar och båthantering, som både gäller bönder och samer. Han avslutar stycket med "Et sätt som liknar them uti theras öfriga lefnadssätt". Detta citat blev ju titeln på min bok om samiskt båtbygge. I denna min bok möter vi också prästen Pehr Högström, som också befattar sig med de södra lappmarkerna, men i huvudsak beskriver förhållandena något längre norrut.

Arkeologiska fynd, båtar

Det arkeologiska materialet tyder entydigt på att rester av sydda båtar bara förekommit i Ångermanland och norrut, inte i Jämtland.

Samtliga fynd är odaterade, men av bevarandeförhållandena att döma är de flesta från nyare tid. Jag har tolkat dem i huvudsak som skogssamiska. De flesta ligger så långt ned i landet att fjällsamer sannolikt bara färdats där under tider då man inte kunde använda båt.

Några uppgifter om båtfynd kan eventuellt tyda på att båtar använts i kultsammanhang. Man tänker då på förbindelsen med det samiska juloffret i en liten båt eller näverrriva. Det kan vara den båten som avbildas på shamantrummorna. Fyndet från Volmsjö i Fredrika hittades i ett stenröse. Varför? Det andra fyndet av båtdelar som är intressant i sammanhanget är faktiskt från en känd offerplats vid Stora Sjöfallet i Stora Luleälvens vattenssystem.

Slädar, skidor och ackjor

Så har vi *slädar* och *skidor*. Det ytligaste sättet att skilja på medar och skidor är undersidan: är den konvex har vi en mede, är den närmast konkav har vi en skida. Även om detta kanske inte alltid är riktigt, gäller det förmodligen flertalet fynd.

Det slädfynd som ligger närmast inre Ångermanland kommer från *Ragunda* i Jämtland och är daterat till omkring 3000 f. Kr. Några få uppgifter, bland annat från nordöstra Ångermanland, tyder på att man även gjort fynd av sydda eller surrade slädar. Det mest berömda fyndet i vårt område är givetvis den så kallade *Hotingskidan*, som länge troddes vara 4 500 år gammal och därmed världens äldsta i sitt slag. Dateringen baserades då på en osäker pollenanalys. Men C 14-ana-

lys visade att den var från ca 1 500 f. Kr. Den finns nu på Svenska skidmuseet vid Västerbottens museum på Gammlia i Umeå, tillsammans med Kalvträskfyndet som fortfarande är världens äldsta skida.

Hotingsskidan är alltså äldre än ett annat något bättre bevarat myrfynd av skida från Ångermanland, *Trehörningsjöskidan* på Örnsköldsviks museum, daterat omkring 1000 f. Kr. Hotingsskidan, som egentligen bara består av en sida av en skida, blev funnen 1921 vid Stormyran, Andersnäset i Hoting. Båda dessa fynd ligger nära den så kallade *bottniska* skidtypen, som av Manker förknippats med skogssamisk kultur. Om tidiga ackjor förekommit här är däremot inte känt.

Lappmarkens betydelse

I lappmarken var transportförhållanden och allmänna betingelser för kolonisation ända in i nutiden likartade med dem under förhistorisk tid och medeltid. Därför är lappmarken och angränsande områden, som vi redan antytt, en enastående nyckel till förståelsen av äldre tider.

Kolonisationen av lappmarken är en av de sista stora landerövringarna, som kan jämföras med vikingatidens och den tidiga medeltidens i Europa. Särskilt tänker man förstås på Island, Färöarna och Grönland men samma process ägde även rum inom Skandinavien. Lappmarkskolonisationen skedde för övrigt till en del parallellt med den ryska i Sibirien och den amerikanska i Vilda Västern.

Lappmarken var – som nämnts – ett i princip väglöst land långt fram i tiden. De resor man företog var alltid kombinationer av sträckor på land och på vatten. Där hinder uppstått för båten har man dragit eller burit den över korta landsträckor. Ibland har man haft två båtar på båda sidor om en viktig passage över vatten. Vissa tider kunde nog en färja med fast per-

sonal fungera men det tillhörde mestadels överhetens uppgifter att organisera sådant. Detsamma gäller skjutstrafik av gods och människor. De bofasta får betala pålagorna genom eget arbete. Åtminstone framgår allt detta i 1600-talsdokumenten, och någon verkligt kraftfull statsmakt ser vi inte förrän då. Den börjar verka först i söder och längs kusten. Till stor del beror det just på de bättre och lättare kommunikationerna där.

Skogslandets namn i Nordfennoskandia vittnar om de för samfärdseln viktigaste platserna i landskapet, övergångarna eller brytpunkterna. Mellan två dalgångar möter man högre land som kallas sv. *köl*, fi. *kielas*, eller no. *skeid*, fi. *keidas* (Lindberg 1941, Pellijeff 1967). Mera tydliga dragställen eller passager på land kallas (no.) *eid, drag, drageid* eller (sv.) *ed, drag, draged, mårka, hovda, lusp, spänne* och (fi.) *taipale, taival, muotka,* (sam.) *muorka* Dessa ord förekommer i olika kombinationer, både som begrepp och som del av ortnamn (jfr Dahlstedt 1950, karta 13 i del 1B, Korhonen 1982a).

Förhållandena kring vattendelarna har präglat den kognitiva världen för de folkgrupper som vistats här. Som synes ovan kan den båtformade ackjan för vinterbruk vara en produkt av transportsätten i barmarkstid. Tre kulturer med olika språk har delat på samma villkor, men den samiska prioriteten är tydlig. Det samiska *muorka* har blivit *mårka* (eller *morka)* på svenska och *muotka* eller *matka* på finska. Men finska jägare och fiskare har funnits långt före nybyggarna från Savolax på 1500- och 1600-talet. Det finska erämaa-språket har till nordsvenskan givit båttypen *håp* av finskans *haapio,* och *haxe* av *haaksi,* nordiska språk har givit *karvas* (*karfi*) åt finskan och *shnjaka* (*snekkja*) till ryskan (Korhonen 1982a, 1982b, 1987). Hur såg båtarna ut där?

För samernas båtar har vi en fin illustration av Linné 1732 som blivit klassisk. Om den kopplas till Ehrenmalms skildring får vi en god bild. Som karaktäristiska drag framhåller

jag sytekniken i löpande söm från äldsta tid, som i nordiska båtar försvann under de första århundradena e. Kr., spanten som är tätare än i nordiska båtar, de höga skotten i ändarna, på vilka den längsgående sittbrädan placerats i en slits, kanske även en knäck i stävens rundning. Jag menar också att somliga av dessa drag övertagits av inlandssniporna. Förklaringen är delvis den, att samer byggt båtar åt nordborna och att samer själva var kolonisatörer. En annan förklaring är att dragen delvis var funktionella för vilken befolkning eller bosättningsform som helst. Jag kallade dessa ursprungligen samiska inlandsbåtar för en *funktionell relikt*.

Nordbornas båtar var alltid klinkbyggda med naglar och nitbricka eller i senare tid båtspik, även om vi har en isolerad uppgift kring fyndet från Mörtsjön i Vängel om träpinnade båtar som ett stadium mellan sydda och naglade. Enligt Ulf Lundström (1998) är Ångermanlands båtar den sydliga varianten av övre Norrlands inlandssnipor i senare tid. Denna variants utbredning överensstämmer enligt Lundström i stort sett med dialektområdet för ångermanländska mål.

Stockbåtar och flottar

Stockbåtsfynd finns nästan uteslutande i kustzonen. Furustockar urholkades till ranka *enstambåtar* eller *monoxyler*. Dessa kunde för stabilitetens skull ibland sättas ihop till *stockflottar* med tvärträn genom hål i stävarna. Två eller tre stockar kunde även med fyra avtagna sidor dras ihop med tappar till *stockekor*. De var då försedda med tvärträn i botten. Eventuellt hade en bräda med samma tjocklek som de ursprungliga två stockbåtarna satts in i mitten i stället. Denna typ av båt var – i motsats till sniporna – för tung för att sommartid transporteras från sjö till sjö, även om detta skedde vintertid. De utnyttjades framförallt vid fiske i mindre sjöar och tjärnar. Några är C 14-daterade till

1400-talet. Stockbåtarna har samma utbredning som senare tiders ekor. Bordbyggda ekor kallas ibland *ekstockar* i Norrland. De har givetvis lika litet som stockbåtarna kunnat byggas av ek norr om Dalälven och ekens nordgräns.

Vi vet dock att i finnmarkerna i det inre av Sverige och Norge kommer stockbåten tillbaka med kraft under 1500- och 1600-talet. Finland är stockbåtarnas förlovade land (fi. *ruuhi*, plur. *ruuhet*). De är bakgrunden till en del omtalade stockbåtsfynd i inlandet.

Slutligen har *flottar* av olika typer, inklusive stockflottar av mer eller mindre sofistikerad modell, brukats, inte minst som färjor. Om den samiska flotten, kallad *bloata* eller *bårre* har Gunilla Larsson (1997) slutligen samlat det kända materialet.

Något om fynd och fyndomständigheter

Båtar, båtdelar och andra föremål av trä, som medar och skidor, är en grupp av fynd som ofta glöms och särskilt då i inlandet. Upptäckten brukar ske vid vägbyggen, torvtäkt eller dikesgrävning. Efter att delarna grävts fram får de alltför ofta ruttna bort utan att någon ens dokumenterar dem. Det är viktigt att de tas vara på! Som vi sett ovan har vi nästan ingenting bevarat och det som finns är i form av små fragment.

Så har vi bruksbåtarna från senare tid. Denna artikel får sluta med en uppmaning till hembygdssamlingar och andra intresserade: Försök att bevara åtminstone ett exemplar av varje karaktäristisk båttyp, och glöm då inte de egentliga arbetsbåtarna! Se till att de sakkunnigt dokumenteras!

Ångermanland är märkligt anonymt i båtsammanhang, medan bruksbåtar i Västerbotten och Norrbotten är delvis anmärkningsvärt väl dokumenterade. Det stora verket med uppmätningar av Sveriges båtar omfattar dock än så länge bara vissa landskap i Sydsverige.

Därtill påträffas äldre träfynd ofta i våtmarker, myrar, kärr, mossar. Det är då inte alls säkert att det är någon som tappat eller till och med sjunkit med båt eller skida. Det kan också ha varit föremål som man avsiktligt ville bevara under vatten. Till och med bordbyggda båtar kunde man bevara på detta sätt. I all synnerhet stockbåtar kunde stenas ned så att de låg under vattenytan för att de inte skulle spricka av torka på sommaren, av frost på vintern.

Litteratur och referenser

Almqvist, J.A., *Graningeverken. Historisk skildring.* Stockholm 1909.

Dahlstedt, Karl-Hampus, *Det svenska Vilhelminamålet. Språkgeografiska studier över ett norrländskt nybyggarmål och dess granndialekter.* Diss. Skrifter utg. genom Landsmåls- och Folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. A, Folkmål; 7. Uppsala 1950.

Ehrenmalm, Arvid, *Resa igenom Wäster-Norrland til Åsehle lappmark, anställd uti julii månad 1741 : med en geographisk charta aftagen wid samma tilfälle.* Stockholm 1743.

Friberg, Nils, *Vägarna i Västernorrlands län.* I–II. Diss. Meddelande från Geografiska institutet vid Stockholms högskola, nr 80 A och 80 B. Stockholm 1951.

Korhonen, Olavi, *Samisk-finska båttermer och ortnamnselement och deras slaviska bakgrund. En studie i mellanspråklig ordgeografi och mellanfolklig kulturhistoria.* Diss. Skrifter utgivna av Dialekt- ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå. Ser A Dialekter 3. Umeå 1982a.

Korhonen, Olavi, Håp, vad är det för båt? I Westerdahl, C. (red.): *Bottnisk Kontakt I.* Örnsköldsvik 1982b.

Korhonen, Olavi, Öst–västliga kulturkontakter i belysning av en båtterm. I Björklund, G. (et al., red.): *Bottnisk Kontakt III.* Jakobstad 1987.

Larsson, Gunilla, Bårren, den samiska flotten. I Wännström, B. (red.): *Bottnisk Kontakt VIII.* Piteå 1997, 64–69.

Lindberg, Carl, *Terrängordet köl (käl, kielas). En betydelsehistorisk och -geografisk undersökning.* Diss. Uppsala 1941.

Lundström, Ulf, *Traditionella bruksbåtar i Västerbotten. Om båttyper och deras genes.* Kulturens frontlinjer. Skrifter från forskningsprogrammet Kulturgräns Norr 5. Umeå 1998.

Nässtrom, Gustaf, Johanni Magni norrländska visitationsresa 1526. I *Forn-*

vårdaren 1. Östersund 1925.

Olaus Magnus, *Carta marina* [Venedig 1539]. Nyutg. Lärdomshist. Samfundet. Lychnos Bibl. XI:1. Malmö 1949.

Olaus Magnus, *Historia om de nordiska folken I–IV.* (nytryck) [Rom 1555]. Stockholm (Östervåla)1976.

Pellijeff, Gunnar, Archaeology and place names. I Hagberg, U. (Ed.): *The Archaeology of Skedemosse II. The Votive Deposits in the Skedemosse Fen and their Relation to the Iron Age Settlement on Öland, Sweden.* The Royal Academy of Letters, History and Antiquities. Uppsala1967.

Pettersson, Olof Petter, *Gamla byar i Vilhelmina I–IV. Etnologiska källskrifter.* Utg. H. Geijer & K.H. Dahlstedt. Stockholm 1941–60. Nyutg.: Kungl Skytteanska samfundets handlingar 23:1; Norrländska skrifter nr 8. Umeå 1982.

Richter, Herman, *Olaus Magnus Carta marina 1539.* Lychnos-bibliotek 11:2. Lund 1967.

Shetelig, Haakon&Johannessen, Fredrik, *Kvalsundfundet og andre norske myrfund av fartøyer.* Bergen 1929.

Taavitsainen, Jussi-Pekka, Wilderness, Commerce and the Development of Boat Types. The remins of the Hartola Boat. I Huurre, M. (Ed.): *Dig it all. Papers dedicated to Ari Siiriäinen.* Helsinki 1999, 307–313.

Ulfhielm, Bo, En studie över norrländska stockbåtar. C-uppsats vid avd. för arkeologi, Umeå universitet. [Opublic. stencil 1993.]

Wahlberg, Erik, Ackjefyndet från Soukolojärvi. I *Norrbotten,* Luleå 1956 80–92.

Welinder, Stig, Marinarkeologi i Jämtland 900–1800 e.Kr. I Holmquist, Magnus (red): *Bottnisk Kontakt XI, Härnösand februari 2002.* Härnösand 2004, 94–100.

Westerdahl, Christer, *Vraket vid Hammar. Rapport från besiktning av skeppsvrak vid Hammar i Ångermanälven.* Rapport från Örnsköldsviks museum 2. Örnsköldsvik 1984.

Westerdahl, Christer, Medeltida sjöleder i Ångermanland/Medelpad. *Ångermanland/ Medelpad 1986.* Härnösand 1986a, 179–203.

Westerdahl, Christer, *Förhistoria nolaskogs. Fornlämningar och fornfynd i Örnsköldsviks kommun. En populär bakgrund för 7000 år.* Örnsköldsviks kommuns skriftserie nr 6. Bjästa 1986b.

Westerdahl, Christer, Saamish River Boats and a functional survival. I Octávio Lixa Filgueiras (Ed.): *Local Boats I–II, 4th ISBSA Oporto/Lisbon 1985.* BAR International Series 438 I–II. Oxford 1987a, 141–172.

Westerdahl, Christer, *"Et sätt som liknar them uti theras öfriga lefnadsart." Om äldre samiskt båtbygge och samisk båthantering.* Diss. Skrifter utgivna av Johan Nordlander-sällskapet nr 11. Umeå 1987b.

Westerdahl, Christer, *Norrlandsleden I. Källor till det maritima kulturlandskapet. En handbok i marinarkeologisk inventering. The Norrland Sailing Route I. Sources of the maritime cultural landscape. A handbook of maritime archaeological survey.* Arkiv för norrländsk hembygdsforskning XXIV. Härnösand 1989a.

Westerdahl, Christer, De första prästerna i Ångermanlands lappmark. *Oknytt.* Johan Nordlander-sällskapets tidskrift 1–2 1989. Umeå 1989b, 55–75.

Westerdahl, Christer, De heliga öarna vid Nämforsen. *Oknytt.* Johan Nordlander-sällskapets tidskrift *1–2 1991.* Umeå 1991, 67–85.

Westerdahl, Christer, Links between Sea and Land. I Coles, J., Fenwick, V.& Hutchinson, G. (Eds.), *A Spirit of Enquiry. Essays for Ted Wright.* Exeter 1993, 91–95.

Westerdahl, Christer, Kulturgränszonen i norra Ångermanland. Dess yttringar under en längre tidsperiod och några förslag till förklaringar. I Edlund, L.-E. (utg.) *Kulturgränser– myt eller verklighet?* DIABAS 4. Umeå universitet. Umeå 1994, 329–327.

Westerdahl, Christer, Statsbildningsprocess och medeltida transportstrukturer. I Grundberg, L. & Nykvist, P. (red.), *"En norrlandsbygd möter yttervärlden." Styresholmsprojektets medeltidssymposium på Hola folkhögskola 26–28/6 1992.* Härnösand 1994, 145–160.

Westerdahl, Christer, En maritim bild av medeltidens Norrbotten – Olaus Magnus i perspektiv. I Wännström, B. (red.), *Bottnisk Kontakt VIII.* Piteå 1996a, 108–114.

Westerdahl, Christer, Amphibian transport systems in Northern Europe. A survey of a medieval way of life. I *Fennoscandia archaeologica XIII (1996).* Helsinki 1996b, 28–41.

MÅNS SWARTLING

Enighetens försök

Norrforsböndernas Stockholmshandel under tidigt 1800-tal – en botanisering i Norrfors byakista

På eftermiddagen söndagen den 22 november 1812 samlades ett dussin personer i salen hos åldermannen i Norrfors by, en by fem fjärdingsväg uppefter älven från Umeå stad, för att besluta i ett viktigt ärende. Innan man så småningom skildes åt hade man undertecknat ett dokument av följande lydelse:

> Undertecknade Byamän i Norrfors öfverenskomma att i lag med Johan Johansson i Kassjön och Skepparen Hindrik Sjöblom Bygga en Galeas om femtio lästers dräkt som skall förfärdigas till Junii månads slut nästkommande. Däremot förbinda sig undertecknade att anskaffa ärforderliga Byggnads Materialen och arbete eller hvad som till utredningen af Galeazen fordras. Hvilken af oss ägarna som därutinnan brister åtnöjes därmed att hvad som fordras anskaffas för gemensamt som af den bristande betalas. Sålunda vara öfverenskommit warder med wår underskrift bestyrkt af Norrfors den 22dra November 1812.
>
> 1/10 del Hind. Sjöblom
> 2/10 del Johan Johansson i Kassjön
> 1/10 del Per Persson i Norrfors

1/10 del Olof Jonsson i Norrfors
1/20 del Anders Andersson
1/20 del Hans Andersson
1/10 del Jon Johansson
1/10 del Hans Persson
1/10 del Hans Jonsson
1/10 del Hans Mikaelsson

Alla, utom Sjöblom och Olof Jonsson, satte dit sina bomärken. Överenskommelsen bevittnades av Anders Rundquist, som av handstilen att döma upprättat skrivelsen, samt av repslagaren i staden, Olof Hedman.

Norrfors by

Allmogen i byarna efter hela norrlandskusten hade ju i alla tider seglat med egna skutor till Stockholm med sina produkter i mer eller mindre haltande konkurrens med städernas handelsborgare, men hur kom det sig att byamännen i Norrfors, miltals skilda från havet och antagligen alldeles utan rederierfarenhet, dristade sig till att skaffa ett eget fartyg?

Norrfors var inte vilken by som helst. Belägen på norra stranden av Norrforsen, som sedan förhistorien varit platsen för stora laxfångster, hör byn till de allra äldsta och fastast etablerade bosättningarna i Västerbotten. På brinken ovan forsen finns stenåldersboplatser och både Norrfors och Kassjö byar finns med i Gustav Vasas skatteförteckning av 1543. Ett för orten gynnsamt lokalklimat och goda odlings- och betesmarker gav en viss försörjningstrygghet åt byborna. I kontrast till de folkrikare byarna längre ned efter älven, vilka på grund av den geografiska trängseln led brist på utmarker för bete, byggnadsvirke och ved, hade Norrfors liksom Kassjö vid avvittringen tilldelats tämligen vida utmarker, vilka dessutom

gränsade till odisponerad kronomark där viss virkesfångst kunde upplåtas.

Laxfisket

Laxfisket var ett kronolaxfiske. Norrforsbönderna betalade en årlig avgift till Kronan för fiskerätten. Laxtaxan bestämdes in natura. Från år 1802 utgjorde den 3 1/4 tunnor salt lax. Utskylderna för åren 1810 och 1811 framgår av kvittot i byakistan:

> 1810 Och 1811 års utskylder för Norrfors Laxfiske i Ume Efter markegångspris med afräkning för 1/4 Tunna Salt Lax lämnad till Herr Baron Stromberg betalt tillsammans etthundratrettioen Rdr 30 Sk 5 Rst Bco qvitteras den 25 Febr. 1812 P.C. Fougt

(Landshövdingen, herr baron Stromberg, tycks ha fått en liten bonusfjärding till sitt hushåll, värd ungefär en halv månadslön till en daglönare.)

Hur stora fångsterna i verkligheten var är svårt att avgöra. Helt naturligt klagade man vid skatteuppbörden över bristande lönsamhet och över svårigheten att betala så stor avgift. Visst var det många dryga arbetspass under sommarens fiskesäsong och underhållet av fiskeanläggningarnas kistor av timmer och sten under vintrarnas lågvatten krävde många dryga dagsverken, något som klart framgår av kronofogdarnas inspektionsprotokoll, men om inte fisket hade varit ett värdefullt tillskott till byns försörjning, hade man ju inte i århundraden hållit så fast vid sin rätt. Vid den här tiden köpte byamännen årligen ett tjugotal tunnor salt, något som räckte till ett betydande antal tunnor saltad lax. En del salt fisk avyttrades säkert lokalt till byar utan fiskerätter men storparten marknadsfördes säkerligen genom handelsborgarna i Umeå stad.

Norrfors byasåg

Vid Norrforsen fanns utmärkta lägen för vattendrivna anläggningar. Husbehovskvarnar hade säkert funnits där mycket länge och sedan 1768 hade byamännen drivit en grovbladig sågkvarn, som 1791 hade byggts om till en modernare finbladig såg som gav ett bättre timmerutbyte. Sågtimret högg man dels på egen byaskog, dels synades timmerträd ut på Kronans överloppsmarker inom rimliga avstånd. En halvmil norr om Norrfors ligger byn Kassjö, där norrforsborna hade långvariga intressen. Byn hade vuxit fram på Norrfors gamla fäbodmarker. Även i Kassjö fanns en såg. Den låg vid Västanbäcken och ett par av norrforsbönderna var delägare i den. Att Johan Johansson i Kassjö nu blev delägare i galeasen berodde säkert på hans timmeraffärer.[1]

Till sågen vid Norrforsen skaffade man timmer genom avverkningar på byns samfällda skog och i samarbete med bönder i byar uppefter Vindelälven, som då tjänstgjorde som flottled. I byakistan finns dokument som visar upp affärer med bönderna i Spöland, Vännfors och Rödå. Nu var det inte bara norrforsbönderna som flottade timmer på älven. Längre nedströms fanns mindre sågar i Klabböle och Brännland, men den största sågen vid älven låg i bredd med bondesågen vid Norrforsen och byggdes upp av Olof Tjernström. Han var handelsman i Umeå och hade 1786 fått tillstånd att bygga en finbladig såg i Norrfors. Tjernström hade vidlyftiga affärer med stockfångst- och sågrättigheter på flera ställen. Han var även stor redare och fartygsägare, delvis i samägande med andra borgare. Några år tidigare hade han förlorat ett fartyg och last, vilket nu hade gjort honom utblottad. Andra stadsborgare och överhetspersoner tog över hans skogs- och rederiverksamhet, som några årtionden senare blev grunden till Dicksons Baggbölebolag.

Varför eget fartyg?

Åter till frågan varför Norrfors byamän byggde sig ett eget fartyg.

Köpmännen i Umeå stad med sina vidare kontakter utgjorde väl förstahandsalternativet för handelsutbytet alltsedan staden grundats i tidigt 1600-tal. Det måste ju ha fungerat så i långa tider.

Den välmåga som skickliga och lyckosamma köpmän i städerna åtnjöt, stack naturligtvis i ögonen på deras kontakter i byarna. Man försökte självklart att köpa och sälja utan att anlita, och betala för, borgarnas tjänster. Borgarna å sin sida bevakade sina handelsprivilegier – ofta understödda av myndigheterna, som ju inte fick någon inkomst av den handel, som inte tog vägen genom städernas tullstaket.

Fick inte bönderna skäliga villkor i sin handel med Umeå köpmän? Dessa betalade naturligtvis inte bönderna en enda skilling mer än vad konkurrensen krävde, men de svarade samtidigt för avsättningen och för den kredit, som ofta behövdes. De axlade samtidigt ansvaret för riskerna under skeppningen och hanteringen på främmande ort. Risken att förlora fartyg och last var sannerligen inte försumbar. Även om de mest etablerade köpmännen var helägare av en del fartyg, så var de oftast delägare i olika fartyg och rederier just för att sprida riskerna. Man lade inte alla ägg i samma korg. Norrforsbönderna hade nog anledning att begrunda Tjernströms öde.

Uppenbarligen ansåg sig norrforsborna underbetalda i Umeå och bedömde att de själva skulle kunna bemästra svårigheterna och riskerna med ett eget rederi och därigenom få bättre betalt för sina produkter samtidigt som de skulle kunna inhandla varor för sina behov till lägre priser i Stockholm.

Det gällde att skepparen var både erfaren och pålitlig. Uppenbarligen hade man detta förtroende för Hindric (Henrik)

Sjöblom, f. 1784 i Ratan och bosatt i Norrfors. Tjugoåtta år gammal hade han redan många år till sjöss och var förmodligen väl förtrogen med inte bara navigeringen mellan Västerbotten och Stockholm utan även van vid procedurerna med tullklarering och hamnmyndigheter etc. Sjöblom satsade ju även en tiondedel i projektet. Han trodde på företaget.

Men det krävdes även en pålitlig och solvent kontaktperson i Stockholm som mottagare av produkterna, någon som hade de rätta kontakterna med marknaden, någon de kunde lita på. I det ena av Norrfors två soldattorp föddes 1775 en Petrus Bohman, med förnamnet emellanåt skrivet Petter eller Pehr. Han kom i unga år till Stockholm, arbetade sig upp i ett grosshandlarhus, gifte sig med grosshandlarens änka och blev en mycket solvent person. Petter Bohman hade skaffat sig de erfarenheter och kontakter byamännen behövde och åtnjöt deras förtroende.

Norrforsbönderna kunde naturligtvis inte helt avbryta affärerna med umeborgarna. De kände sig nog i viss mån beroende av deras varuförmedling och kredit. En hel del produkter skulle även i fortsättningen gå via dem.

Fartyget

Och nu till fartyget. Den år 1812 undertecknade överenskommelsen gällde en galeas om 50 lästers dräktighet. Dräktigheten är ett mått på lastförmågan och beräknades då i "svåra läster" (svl). Omräkningen till nutida mått ger: en svår läst = 1,8 registerton = 100 kubikfot lastutrymme, för hela galeasen ca 260 kubikmeter. Med en annan jämförelse beräknas en svår läst vara 18 skeppunds järnvikt à 170 kg. För hela fartyget ca 152 ton lastförmåga. Detta motsvarar ungefär 220 fastkubikmeter sågade bräder eller ungefär 70 av de virkespaket, som en av dagens traktorlastare kan lyfta. Att man siktade på just 50 läster beror på att

detta var övre gränsen för vad allmogen tilläts ha för att kunna avsätta sin egen avel utan att därmed anses olagligen inkräkta på stadsborgarnas handelsprivilegier. Vid uppmätning och klassning av den aktuella galeasen bestämdes dräktigheten enligt kommerskollegium till 49 3/4 svl.

Hur stort är då ett skrov med denna dräktighet? Vi har inte i behåll några faktiska mått för just detta fartyg utan vi måste titta på uppgifter för jämförbara fartyg i Västerbottens Skeppslista. Briggen Thetis om 52 svl mätte i skrovlängd 66 fot, största bredd 22 fot och djupgående ca 10 fot. Motsvarande mått för skonerten Betsey om 42 svl var 65 – 20 – 9. Norrforsgaleasen torde haft de ungefärliga måtten 66 – 22 – 10 fot, vilket i dagens metermått blir ca 20 – 6,5 – 3 m.

Vad är då en galeas? Det är riggens utseende, segelföringen, som bestämmer hur fartyget benämns. En galeas har, förutom bogsprötet, två master med råsegel på den främre och större masten, och i övrigt fockar, bom- och gaffelsegel. En skonert är i praktiken nästan samma sak men förliga masten är inte störst. Till ovan nämnda Betsey levererades en fockmast om 55 fot och en stormast om 58 fot, alltså ca 17 meter. Fockmasten förseddes med rår till focksegel och märssegel om 41 resp 40 fot, alltså ca 12 meter. Farkoster i den här storleksklassen var inte avsedda bara för navigering inomskärs. De kunde segla överallt i Östersjön och hade emellanåt destinationer som Hamburg, Amsterdam eller London och till och med Medelhavet.

Naturligtvis hade byamännen haft långa förhandlingar för att bedöma kostnaderna för ett fartygsbygge, men i byakistan finns ingen upplysning att hämta om vilken budget de kommit överens om. Som en jämförelse kan vi se i Västerbottens Skeppslista att man i Sikeå samma år byggde ett barkskepp om 93 473/550 svl (noggrant mätt !), där kostnaderna uppgick till 15 630 Rdr. Om man proportionerar den kostnaden att gälla 49 3/4 svl hamnar man på omkring 8 300 Rdr. Det nästan

dubbelt dräktiga barkskeppet byggdes naturligtvis i många avseenden kraftigare och dyrare än vår galeas. Troligen kostade galeasen 6 000–7 000 Rdr. I det beloppet ingår säkert värdet av det allra mesta virket från egen avverkning liksom många dagsverken med transporter och hantlangning åt den ansvarige skeppsbyggmästaren. De kontanta utläggen blev härigenom överkomliga.

Man hade beslutat att fartyget skulle byggas inom ett halvår. Mycket av det virke, som behövdes, var ju av standardkvalitet och dito dimensioner, som alltid kunde anskaffas, men det krävdes ju även åtskilligt specialvuxet virke till spant och vränger och mycket annat. Sådant virke var inte lätt att producera under vintern. Skeppsbyggeriet var ju en stor verksamhet i umetrakten vid denna tid; kanske sådant virke fanns till salu i halvfabrikat, kanske norrforsbönderna själva brukade leverera sådant virke till andras byggen och redan hade sådana ämnen i förråd.

Nu tillbaka till november 1812. Redan dagen efter sammankomsten i åldermansgården skrev man kontrakt med repslagare Olof Hedman om leverans av 6 skeppund tjärat tågvirke (drygt ett ton i vikt). Nästa avtal gäller själva bygget:

> Jag Lars Boström Förbinder mig att Bordlägga en galias till [...] För Nårfårss bonnas räkning so snartt [...] De vill begynna so skall jag vara klar mott 24. Skilling banco for War dag jämte kåstt.
> Nårfårss dän 18. Desämber 1812 Lars Boström Witnas Eric Johanssån i Strann.

Den 4 januari 1813 beställdes ett ankartåg, i dagens mått ca 5 cm i diameter och ca 150 m långt. En månad senare hade man av Grubbe och Västerhiske byamän fått löfte att bygga farkosten på byallmänningen vid färjeläget strax nerströms Backens kyrka. Den 24 maj 1814 betalades fyrtio riksdaler

banco för denna markupplåtelse men någon uppgift om när farkosten i verkligheten sjösattes och riggades finns inte bevarad.

Sjösättningen torde ha varit en glad, kanske även våt, tillställning men nu skulle verkligheten ta vid och många allvarliga tankar snurrade nog i delägarnas huvuden. Vad hade man egentligen gett sig in på? Var det verkligen vettigt att segla på Stockholm? Kunde man hoppas på framgång? Skulle man kunna samsas i med- och motgång? Den här sortens funderingar var norrforsbönderna inte ensamma om. Av alla de ca 400 fartygen från första halvan av 1800-talet i Västerbottens skeppslista har de allra flesta kvinno- eller mansnamn, men ett femtiotal har döpts med eftertanke och i fullt medvetande om risktagandet. Ett fartyg kallades Fruktan, ett annat Försiktigheten, ett tredje Experiment. Fem fick namnet Speculation, åtta kallades Fortuna, fjorton fick heta Hoppet, ett dussin fick namnet Enigheten och åtta benämndes Försöket.

Norrforsgaleasen betraktades med dubbla förbehåll. Den döptes till Enighetens Försök.

Besättningen

Vilken besättning behövde nu skeppar Sjöblom för sin galeas? I byakistan finns inga uppgifter. Rent allmänt var det på den tiden vanligt att kustbönder, delaktiga i en skuta, även deltog i handelsfärderna och var en del av besättningen, men i norrforsfallet finns ingen uppgift om att någon av bönderna någonsin deltog i någon stockholmsresa. Den bevarade korrespondensen med handlanden Bohman är hela tiden adresserad till Norrfors byamän och syftar aldrig på att någon av dem skulle ha mottagit vare sig pengar eller redovisningar på plats i Stockholm. Om inte bönderna sände egna drängar som matroser åt Sjöblom, torde han ha städslat en kontant betald besättning. Ju flera man

desto flinkare segelhantering och pålitligare avlösning vid länspumpning och andra bestyr men samtidigt kostsammare.

När landshövding Gyllengrip år 1738 frågade umeborgarna om deras behov av sjöfolk till deras då 18 fartyg om totalt 497 svl, svarades att det största fartyget om 60 svl tarvade en besättning om 9 man, de om 35 svl behövde 8 man medan de mindre skutorna klarades med 4 mans besättning. Så stora besättningar verkar en smula överdimensionerade i jämförelse med de fåtaliga uppgifter som dokumenterats i verkliga fall. Vid sjöförklaringen efter galeasen Lydnadens förlisning hösten 1828 uppgavs att lasten var 702 skeppund järnmalm (vilket motsvarar ca 48 svl) och att besättningen var fyra man. Tre år senare förliste skonerten Eva Ulrica som förde 650 tunnor spannmål (motsvarande ungefär 45 svl). Hennes kapten förlorade med fartyget sin styrman och de två matroserna. Skonerten Svalan, om 35 svl och förande 420 tunnor tjära, förliste i juni 1836 men kaptenen fick med sig sina fem man i land.

Det troligaste är att norrforsgaleasen var bemannad med skeppare och minst tre matroser. Vid sjöförklaringen 1818 – efter det att Enighetens Försök förlist vid Åland – förklarade skepparen att han hade två matroser till besättning. Hade han klarat skutan om han haft ett eller två par händer till?

Stockholmshandeln

I byakistan finns ett par hundra dokument rörande den löpande handeln med Stockholm under åren 1811–1821. Det framgår att man inte enbart anlitat sin egen galeas utan även nyttjat annat liknande tonnage, vilket allt troligen dirigerades från Stockholm. Det är även troligt att Petter Bohman så småningom förvärvade andelar i galeasen. Bönderna i Norrfors kunde fylla lastutrymmet söderut medan deras egna inköp från Stockholm inte alls motsvarade deras eget tonnage. Det syns inte i beva-

rade handlingar men antagligen har Petter Bohman nyttjat återstoden för egna intressen. Han har väl fraktat salt och spannmål norrut och inte bara till Umeå. Enighetens Försök gjorde även resor till Torneå. Vid denna tid var Norrlands stapelrättigheter förlagda till Ratan. Resorna till Stockholm måste ta vägen via Ratan för att tullklareras. Naturligtvis försökte man gömma undan en del, något som ibland upptäcktes vid inklareringen i Sandhamn och vederbörligen bestraffades. Kosan kunde även styras söderut från Stockholm. År 1814 levererades t.ex. 216 tunnor tjära till Lybeck

Rescontra för år 1817

Grosshandlar Bohmans redovisningar är i rescontraformat, krediterande mängder och värden av mottagna produkter samt debiterande värdet av varor levererade norrut, omkostnader och provisioner. Saldon, norrforsborna tillgodo, anförtros ofta de återvändande skepparna eller också översänds de med posten. Det framgår inte om någon av bönderna själv besökte Stockholm. För att ge en typisk och representativ bild av verksamheterna följer här en uppgörelse av den 12 mars 1818 avseende två skeppslaster under 1817 och de varor som beställts med återvändande transport:

DEBET		NORRFORS	BYAMÄN
Mars An			
Contant genom Jon Jonsson		30:–	
Dito Hans Mickelsson		50:–	80:–
Juni 19			
Fragt med skeppare			
Matts Pehrsson		233:–	
Expenser		1:–	
Tjärhofsexpencer	à 4 1/2sk	18:-	

Tjärvräkaresedeln		–:24	
Bärning för färggods		–:18	248:42
Juni 30 Contant			800:–
Julii			
Böcker			
enligt C. Bohmans räkning		15:–	
7 gross messingsknappar		7:–	22:–
Aug 7			
Färggarn och wallmar		8:30	
Frackt till Lindströms			
för 8 qwarnstenar		32:–	40:30
Aug 23 med skeppare Olof Larsson			
3/2 kistor 11 1/4 pund Tobak	à 10:–	112:24	
126 3/4 pund socker i			
12 toppar	à –:40	105:30	
190 pund Caffe	à 1:-2	197:44	
Försegling och pass å dito		–:28	
1 st sliten 4skäftssäck		–:24	
1 st ny buldans dito till Caffet		2:–	
5 Lispund Hwetemjöl	à 3 1/2Rd	16:32	
1 säck till dito		1:–	
2 mattor 200 pund Bresilje	à –:-9	37:24	
2 half ankare 127 pund sirap	à –:12	31:36	
2 halfankare	à 1 1/2Rd	3:–	
9 tunnor Råg	à 16:–	144:–	
Mätarepenningar		1:-9	
9 jutesäckar	à 2:–	18:–	
1 sidenduk swart		3:–	
Passpengar bräder till tak		2:20	677:31
Sept 12 Färgarelön			
för 6 st wallmar			38:42
Okt 2 Contant per post		375:–	
10 lispund 5 pund hampa		46:-6	

Expencer Wågpenning			
och bundtning		-:42	422:–
Okt 27 Contant per post			300:–
Roddarpenningar för			
hampa och spinnerier		1:12	
2 st muffar		15:–	
2000 st nubb		1:16	
4 lispund Hwetemjöl	à 3 1/3	13:16	
en säck till dito		2:–	88:44
Nov 6 Frackt med skeppare Ol. Larsson			
för bräderna		125:32	
tjära	à -:18	23:30	
salt lax		7:42	
rökt dito		5:20	
Tjärhofsexpencer		5:12	
Torg och renhållning samt			
tjärvräkningspenningar		1:-8	
Expencer till skeppare			
och besättning		1:24	170:24
Dec 4 Contant per post			600:–
Uppfordring och magasinering			
samt expencer till			
O. Larsson för rökt lax			1:24
Nattvakt, uppfordring och			
packpenningar för salt lax			6:42
Hans Persson enligt apart räkning			85:–
2 % Commission			
å inköpta varor	1.025 Rd		20:24
2% dito å försålda varor	4.800 Rd		96:–
Mäklare courtage och chartrar			
för tjäruslutningen			5:18
1818 Jan 12 Postporto och			
recommendationer			3:16
Contant per post			500:–

Febr 12 Asignerat at betalas af		
Herr F.A.Unander i Backen		266:–
Mars 12 Contant följer härmed		524:-3
Summa Riksdaler Riksgälds		5.002:24

CREDIT NORRFORS BYAMÄN

1817 Per upplagt vid Sillhofvet		
84 1/2 Tolfter 3 tums 7 Alnars fina bräder		
Junii Med skeppare Matts Persson		
192 tunnor tjära à 7 1/2 Rd		1.440:–
-		
6 dito påfyllning Summa 198 tunnor		
8 st dugliga Harskinn à 7 Sk		1:-8
50 5/6 tolfter 3 tums		
7 alnars bräder à 5:24 Rd	279:28	
10 dito 2 tums 7 alnars dito à 4 Rd;–	40:–	
30 dito 1 tums 7 alnars dito à 3 1/2 Rd	105:-	
253 dito 1 tums 7 alnars dito à 2 1/6 Rd	548:-8	972:36
1/4 Tunna salt Lax gammal		
och illa packad		15:–
Nov 7 Med Skeppare Olof Larsson		
54 4/12 tolfter 3 tums		
7 alnars bräder à 5:24	300:10	
15 1/6 tolfter 2 tums		
7 alnars dito à 3 1/4 Rd	49:14	
10 tolfler 1 1/2 tums 7 alnars		
dito à 2 3/4 Rd	27:24	
127 tolfler 1 tums 7 alnars dito à 2:– Rd	254:–	
60 1/2 tunnor ren tjära à Rd 6:-8	373:-4	1.004:-4
2 1/2 tunnor påfyllning Summa 63 tunnor		
200 lispund rökta laxar à 2 Rdr	400:–	
21 tunnor salt lax å 42 Rdr	882:–	
59 lispund rökta laxar à 1 1/2 Rdr	88:24	1.370:24

Johan Johansson i Kassjön gottgöres enligt apart räkning som medföljer	199:–
Summa Riksdaler Riksgälds	5.002:24

Stockholm den 12 Martii 1818
Åström & Bohman

En riksdaler Riksgälds = 48 skillingar à 8 runstycken. En riksdaler Banco = 1 1/2 Rd Rgs.

Som jämförelse kan nämnas att ett vanligt dagsverke i umetrakten värderades till 24 Sk Bco eller 36 Sk Rgs. Det krävdes ett tiotal dagsverken att framställa en tunna tjära, som kunde säljas i Stockholm för 6 till 8 Rdr Rgs.

Handeln betydelse för Norrfors byamän

Ovanstående redovisning kan grovt förenklas enligt följande:

Debet			Credit	
Omkostnader		655	Lax	1.400
Förbrukningsvaror	909		Tjära	1.800
Kontanter	3.445	4.345	Bräder	1.800
		5.000		5.000

Hur många av dessa 4 345 riksdaler kunde stanna som arbetslön åt själva norrforsfamiljerna? Hur många dagsverken kunde man själva utföra, och hur många dagsverken gjordes av andra mot betalning? Det bevarade materialet är naturligtvis alldeles för litet och alltför rapsodiskt för att medge ett gott svar, men något kan ändå sägas. Enligt kyrkböckerna fanns 1817 i Norrfors mantalskrivna i produktiv ålder sju husbönder, sex söner över 14 år, 13 drängar, den yngste 16 år,

en torpare och två soldater. Av arbetsdugligt kvinnokön fanns samtidigt motsvarande antal, men deras närvaro vid laxnoten, tjärdalen och sågbänken var nog försumbar. Deras verksamhet garanterade det dagliga brödet.

På Johan Johanssons stora hemman no 2 i Kassjö, hela 33/64 mantal, fanns en vuxen hemmason och två stadiga drängar. Sammanlagt fanns således ca 35 arbetsföra män i Norrfors vid denna tid. Sammanlagt torde de ha uträttat ca 10 000 dagsverken per år, men hur mycket av arbetstiden kunde avdelas för avsaluproduktionen?[2] Det dagliga brödet garanterades genom åkerbruk och ängsskötsel och ständiga omsorger om kreatur, vårbruk, sådd, slåtter, skörd, tröskning, hökörning, vedhuggning.

En titt i den gamla byordningen, som skulle reglera det viktigaste för byalaget, ger en del ytterligare besked. "Åker och äng bör wara med fullgoda gärdesgårdar omgifne och hägnade [...]". Byn hade miltals med gärdsgårdar, vilket framgår av bevarade kartor.

"Som åkern tager ej ringa skada af brist på diken, så skall byamännens skyldighet wara, at ej allenast upprensa och hålla gamla diken wid magt, utan ock uptaga nya diken [...]". "Ängarne böra ifrån skog rensas och afrödjas [...]". "Wägars och broars lagande och förbättrande skjer af byamännen samfällt[...]". Detta gällde även delansvar för kyrkvägar och sockenvägar långt utanför byn. "Vid samma tillfälle, som syn hålles om våren å gärdesgårdarne hålles även Brandsyn å murar och tak [...]". Byggnadsunderhållet tog en ansenlig tid i anspråk och samma sak gällde tillverkning och underhåll av alla nödvändiga inventarier, möbler, verktyg, kördon, smiden.

Min tanke är att allt detta krävde minst hälften av tillgänglig arbetstid, kanske två tredjedelar. Om byborna lyckats omsätta ca 4 000 dagsverken till ett genomsnittsvärde av Rdr Rgs –.36 kunde de ha behållit ca 3 000 Rdr Rgs värde av de två skeppslasterna, som Petter Bohman redovisade till byamän-

nen. Återstående värde, ca 1 345 Rdr Rgs, skulle då motsvara samarbete med andra intressenter. År 1818 t. ex. hade nio bönder i Spöland en fordran på norrforsbönderna på sammanlagt 1 500 Rdr Rgs. Även om materialet är för litet för säkra beräkningar, kanske min spekulation ändå ligger inom rimlighetens gräns.

Så länge skutan kan gå

> År 1817 den 4de November, seglade jag såsom skeppare förande halfdäckade galeasen Enighetens Försök kallad, ifrån Ratan i tanka at fortsätta resan till Umeå, då winden stillnade och natten nalkades; Samma natt uppsteg en hastig nordoststorm med snöil, så att jag med stor möda fick pejling på Gadda fyr, och tog sen min cours till öppna sjön för att bärga fartyget [...]

Skepparen Matts Sjöblom från Söderby socken i Roslagen berättar vid sjöförklaringen på Swartmara tingsställe på Åland den 3 januari 1818 hur galeasen sprungit läck, törnat på grund vid Ulfön, nödtorftigt tätats och kommit flott men av nordliga vindar drivit ner till Åland och där slutligen kapsejsat. Seglen jämte löpande och stående rigg försåldes till närboende, bokstavligen för vrakpris, endast Rdr Bco 20.-.

Matts Sjöblom blev anklagad av Petter Bohman och norrforsbönderna för att ha sålt dessa föremål till egna släktingar på Åland, bedrägeri alltså. I brevväxlingen kallas han i fortsättningen för "Kyfwen Sjöblom". Bevisläget kanske inte var så klart, ännu två år senare diskuteras huruvida en process skulle inledas. Fortsättningen framgår inte av byakistans papper.

Hur förlusten av galeasen påverkade norrforsböndernas ekonomiska läge finns inte dokumenterat. Vid sjöförklaringen

nämndes ingenting om att en last gått förlorad. Det är troligt att Sjöblom den 4 november lämnade Ratan olastad för att lägga upp henne över vintern i Umeå. Man förlorade en ägodel, som om den var i gott skick representerade ett betydligt saluvärde. Om den däremot var i dåligt skick, efter fem seglingssäsonger, kanske saluvärdet i praktiken var ringa. Kanske det löpande underhållet att hålla henne flytande blivit lika dyrt som att betala stockholmsfrakten till andra fartygsägare, och att förlusten därför var obetydlig. Under tidigare år hade man ju även anlitat främmande tonnage och åren närmast efter skeppsbrottet minskade inte handelsvolymen fastän den gick på andras kölar.

Var det värt besväret?

Fick norrforsbönderna ut ett mervärde av sina ansträngningar genom att skaffa sig en egen galeas? Det tillgängliga materialet är även här för litet för att ge ett väl underbyggt svar, men mervärdet verkar inte ha blivit värst mycket större. Som exempel kan anges att samma år då man skulle bygga galeasen såldes en tolft tre tums bräder i Umeå för 4Rdr Rgs. I Stockholm kunde man samtidigt köpa tre tums bräder för Rdr Rgs 5.24. Frakten detta år var Rdr Rgs 1.-8 per tolft. Mellanskillnaden var alltså 16 skillingar per tolft för besväret och risken. En last om ca 200 tolfter skulle ge ett mervärde på ca Rdr Rgs 65.–, motsvarande ca 6% av varuvärdet i Stockholm. År 1817 kostade tre tums bräder fortfarande Rdr 5.24 i Stockholm och fraktkostnaden i redovisningen ovan var Rdr 1.12 per tolft.

Bohman klagade emellanåt över svårigheterna att sälja deras varor till rimliga priser. T. ex. skriver han den 5 augusti 1819 (i rötmånadstid):

> Skepp. Hamnström jämte Dahlquist äro lyckligen hitkomna men här är en bedröflig tid på lax, köpare saknas,

> lycka att den uti klofwar är wäl rökt, för många grasserar masken styft under denna grufliga warma. Den salta har jag låtit ordentligt afpacka och påsalta [...] i brist på köpare får den wila på sillhofwet till hösten. Jag har skrifwit till bekanta uti närliggande städer och gjort offert. Som bräder är uti wanpris så missbjuda brädhandlare. Jag låter nu öfwerlägga dem på sillhofwet och skall söka sälja dem framledes. Priserna på Norrländska waror hafwa så förändrat sig detta år och komma af för mycket tillopp [...]

Vi vet inte om Bohman fått bud norrifrån att man inte hade råd/likviditet att låta lagra denna brädlast till nästa säsong, men tre veckor senare meddelar han att bräderna försålts för jämnt 4 riksdaler tolften, således ett klart underpris, samtidigt som han avråder från att för närvarande låta skeppa bräder till Stockholm: "Så gärna må edra bräder ligga wid Baggböle som att i dessa fatala tider betala frakt och stapelhyra härstädes."

I detta sammanhang bör påpekas att Petter Bohman inte själv tog några egentliga risker i samarbetet med norrforsbönderna. Deras varor fungerar som säkerhet för varje kostnad, som uppstår under Bohmans vård. Han försträcker aldrig ett förskott utan betalar bara ut kontanter i enlighet med ett redovisat saldo bönderna tillgodo. Själv tillgodoskriver han sig en provision om 2% av omsättningen.

Det skulle varit upplysande att få veta vad norrforsbönderna tänkte när de skrev till Petter Bohman. I ett par brev från 1820 svarar han och beklagar den dåliga konjunkturen och svårigheten att avsätta deras varor och han intar en försvarsattityd: "Har misstag begåtts skall det willigt rättas." Han refererar till eventuell förväxling med brädlaster från umeborgarnas konkurrerande såg, från och med 1819 uppbyggd med fyra ramar i Baggböle. Leonard Eneroth vid baggbölesågen

var en formidabel konkurrent till varje annan aktör i sågbranschen. Även om Bohman undertecknar sina brev "er redlige Landsman P. Bohman" kanske han inte längre hade böndernas odelade förtroende.

Åren 1819-21 handlade norrforsbönderna förutom med Bohman även med en grosshandlare F.F.Cleve och med en Henric Stål. Då sköttes skeppningen och hanteringen inte längre från Stockholm utan man har vänt sig till P.J. Långström i Umeå, benämnd bl.a. befallningsman och kronolänsman. Det sista brevet från Petter Bohman av den 11/6 1821 meddelar helt kort att "[...]Afgifwes ytterligare att jag finner inga Bräder mera som er tillhör [...] Utan de äro Baggböle Intressenters[...]".

Slutet

De två första decennierna av 1800-talet var rätt turbulenta vad avser ägandeförhållandena till det flertal ramsågar, som fanns vid Ume- och Vindelälven. Många intressenter sökte här sin lycka med varierande framgång. Under åren blev företagen färre men större. Det gick inte längre bra att – som fallet med norrforsbornas begränsade kapital och inflytande – göra sig gällande i konkurrens med kapitalstarka och hänsynslösa medtävlare vid Baggböleforsen. Under åren hade man svårigheter att flotta virke ner till Norrfors på grund av blandningen med allt mer ökande flottgods på väg till köpmännens såg i Norrfors och den senare uppbyggda Baggböle såg. Dessa intressenter försökte hindra flottning av timmer till norrforsbönderna. Deras timmerflottning förorsakade även stort intrång på laxfisket i Norrfors. Vidare tippade den konkurrerande sågen i Norrfors både bark och spån på älvkanten, vilket förorenade notvarpen nedströms.

Från och med hösten 1821 tiger byakistan om allt som har

med sågade bräder, tjärtunnor och Stockholm att göra. Vi får anta att man slutade agera samfällt i byalagets namn och att de enskilda böndernas handel och verksamhet inte hade med byalagets dokumentation att göra. Bondsågen nyttjades förmodligen för delägarnas enskilda brädhandel, för bybornas husbehovssågning och för närliggande byars behov.

Men – efter 20 års tystnad – berättar byakistan 1841 om hur man tar nya tag för att sätta sin samfällda såg i skick för att därefter sälja den till köpmannaintressen i staden. På 1840-talet räckte dock inte ens de mest etablerade umeköpmännens krafter till för att konkurrera med det utländska kapitalet. Olof Reinhold Möller, Carl Olof Forsgren och konsul Glaas sålde sina sågar till Dicksons bolag. De lokala aktörernas epok var slut.

Noter

1 Kanske var Johan Johansson släkt med den handelsman från Umeå, kallad "I. Jansson", som i slutet av 1700-talet ägde ett hemman i Kassjö, där han drev en såg? Han lär även ha vari skutägare. Kanske var det just hans erfarenheter av sjötransporter som gav idén till 1812 års projekt? Uppgiften om I. Jansson finns i bokverket *Svenska gods och gårdar* (Stockholm 1930) och bygger på en muntlig tradition, som alltså är mer än ett sekel gammal och därför kanske inte helt korrekt i alla detaljer. Kanske stod namnet "I. Jansson" för J.Jonsson? Efternamnet kan vara en kortform för Johansson. Kan I. Jansson och Johan Johansson vara en och samma person?

2 I byn bodde dessutom umeborgarnas sågverkspersonal, fem personer med familjer. Här bodde även Jacob Gyll, socknens skarprättare, men om han svingade sin yxa även i bondskogen vet vi ju inte.

ANDERS HUGGERT

"Åskvigg funnen vid gräfning under ett af blixten träffadt träd"

Inledning

Museisamlingen i Umeå grundades 1885, då den södra avdelningen inom "Westerbottens Läns Fornminnesförening" bildades. Den framväxande samlingen blev emellertid lågornas rov under stadsbranden 1888. Vid genomgrävning av brandlagret efter byggnaden där samlingen förvarats, kunde en del föremål av metall och sten tillvaratas och ibland också fullständigt identifieras. Fornminnesföreningens norra avdelning, med säte i Skellefteå, lättade upp situationen genom att generöst skänka föremål ur sin samling. Samtidigt hade den södra avdelningen åter kommit igång med egen insamlingsverksamhet.

1890 skänkte den då 51-årige bonden och landstingsmannen Frans Daniel Paulusson en stenyxa. Den hade påträffats vid markarbete på givarens hemort, Tallsjö i Fredrika socken. I föreningens gåvoförteckning registrerades den som "1 s.k. åskvigg (stenyxa utan skafthål) funnen vid gräfning under ett af blixten träffadt träd, med eggen uppåt".

Figur 1. "Åskvigg" från Tallsjö i Fredrika socken. Foto: Andreas Rothstein, Västerbottens museum. Ritningen i museets arkiv.

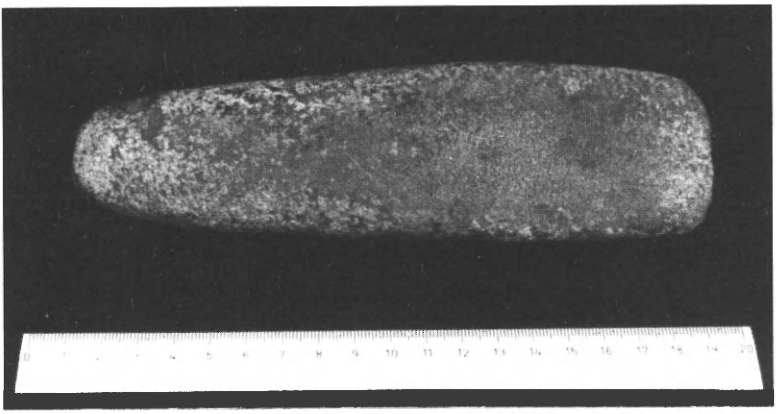

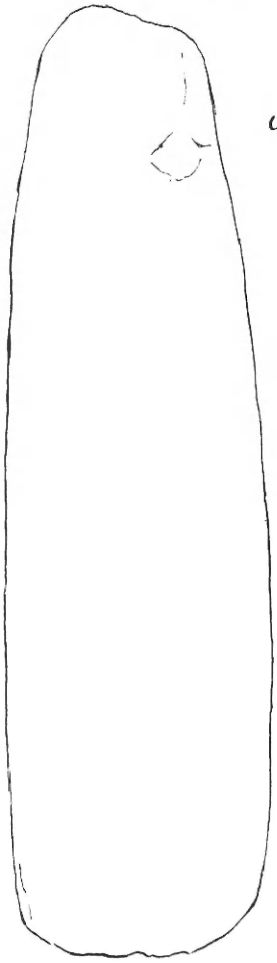

N:o 79.

s.k. Askvigg

Stenyxa utan skafthål

af sandsten

fr. Tallsjö Fredrika Sn

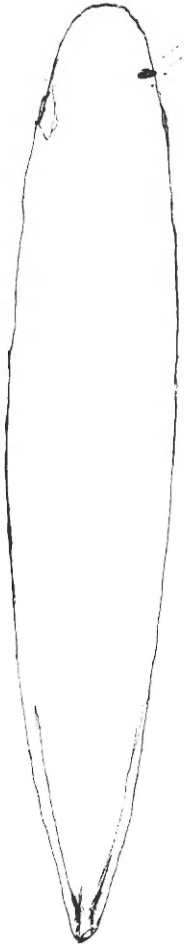

I en 1905 tryckt *Förteckning* över samlingarna återfinns föremålet som nr 4 inom grupperingen "Vapen och redskap af sten". Det lämnas uppgift om bergart, mått och fyndort. I det sammanhanget fanns det inte anledning att också nämna, att det enligt folklig föreställning var fråga om en s.k. åskvigg. Förteckningen har utarbetats av två lärare vid stadens läroverk, adjunkten Gustaf Norlander och lektorn Carl Niklas Pahl. Yxan har idag inventarienummer 79 i Västerbottens museums samlingar (fig. 1).

Trindyxa

Yxor av detta slag har – genom det karakteristiska trinda tvärsnittet – av arkeologer kommit att benämnas trindyxor. Endast ytterligare ett fåtal sådana har påträffats i Västerbottens län (fig. 2). De får uppfattas som extremt nordliga nedslag utifrån förekomsten längre söderut i Norrland och från början i Syd- och Mellansverige och motsvarande delar av Norge. Trindyxans datering ligger i mälarlandskapen från omkring 5000 till 2000 f. Kr. I Västernorrland påträffade trindyxor, eller en del av dem, kan tillhöra det fjärde årtusendet f. Kr. (Baudou 1977, 40 ff., Lindholm & Runeson 1990). Föremålstypen har varit i bruk inom mer än en av de sydskandinaviska kulturgrupper, som forskningen definierat, nämligen både inom den s.k. trattbägarkulturen och inom den gropkeramiska kulturen.

På Tallsjö-yxans baneparti syns några markanta skador, som bör ha uppkommit vid fyndtillfället och i så fall gjorts med järnskodd spade. Grävskadornas lokalisering tyder på att yxan inte alls stått med "eggen uppåt", då den påträffades. Denna särskilda detalj i den ursprungliga versionen av fyndomständigheterna togs inte heller med då föremålet slutligen registrerades i samlingarna. En närmare granskning av yxan visar också, att någon med tunna linjer ristat en stjärna i ett

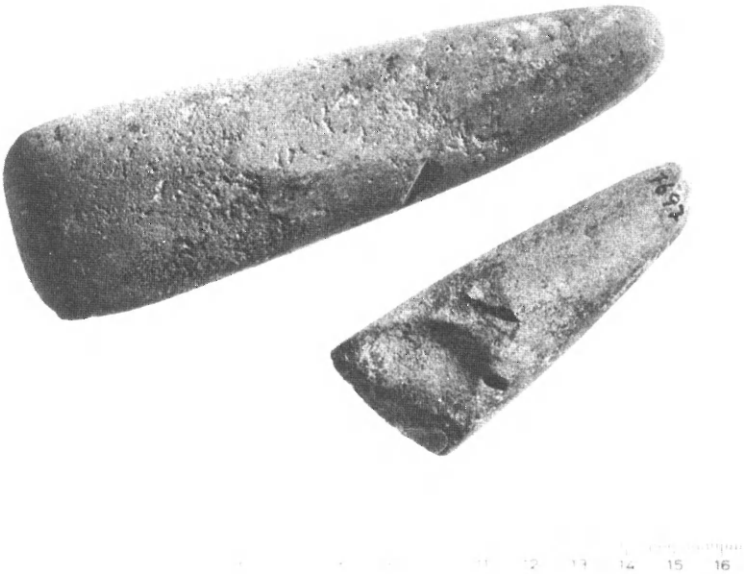

Figur 2. Ytterligare två trindyxor från Västerbottens län: Den större är från Balsjön i Bjurholms socken (Bjurholms hembygdsförening inv. nr 1068) och den mindre från Överuman i Tärna (Västerbottens museum 7697). Foto: Henry Lundström, Skellefteå museum.

svagt konkavt parti vid banen – yxans ändparti (fig. 3). Det har förmodligen gjorts av någon tallsjöbo, som mer ingående begrundat det märkliga fyndet.

Åskvigg

Allmogen har i alla tider stött på stenredskap i marken. Framför allt beträffande yxor gällde uppfattningen, att de slungats ned från himlen vid åska och blixtnedslag. Av den anledningen benämndes föremålet åskvigg, torvigg, torkil och liknande. Åskviggen tillskrevs stor magisk kraft. Den skyddade mot sådant

Figur 3. Vid "åskviggens" ändparti har någon ristat en stjärna. Foto: A. Rothstein.

som blixtnedslag, vådeld och trolldom; den var ett medel att kurera sjukdom och garanterade också framgång i boskapsskötsel, jakt och fiske. Redan under vikingatid/medeltid tillmättes stenredskap uppenbarligen liknande betydelse (Almqvist 1976). I Uppland har en med runinskrift försedd skafthålsyxa påträffats (Montelius 1877, fig. 119). Vidare kan nämnas en skafthålsyxa från Västergötland med omsorgsfullt formade medeltida ornament (Montelius 1903, fig. 67). Från Frostviken i Jämtland och Åsele i Västerbottens län föreligger skifferspetsar, som ristats med urnordiska runor och/eller runliknande tecken (Hvarfner 1957, fig. 12, Hemmendorff 1989, fig. s. 16). Folktron kring åskviggar var rätt ensartad i de nordiska länderna och levde kvar till in på 1900-talet.

Det är inte alls underligt, att allmoge sedan gammalt trott,

att flintredskap var laddade med magisk kraft och att detta kanske främst gällt yxor. Föremålen hade ju en bestämd form och dessutom gick det alldeles utmärkt att slå eld med stål mot flinta; sådana elddon var i allmänt bruk. Föreställningen om åskviggar kom, utifrån formkriteriet, även att omfatta stenredskap som var tillverkade av annan bergart än flinta. I områden med geologisk förekomst av flinta bör formkriteriet ha varit det helt avgörande. Den på syd- och mellansvensk landsbygd verksamme folklivsskildraren Llewellyn Lloyd (1792–1876) noterade följande: "När stål slås emot flinta [...] sägas gnistorna likna den blixt som guden Thor i sagan berättas hafva slungat mot de jättar, dem han sedermera slog med sin hammare." (1871, 52).

Företeelsen åskviggar har tidigt uppmärksammats inom den arkeologiska forskningen redan av den anledningen att allmogen inte gärna lämnade ifrån sig sina magiskt verkande stenföremål. Lundaprofessorn i naturalhistoria, förhistorikern, Sven Nilsson (1787–1883) berör detta i sitt epokgörande arbete om *Skandinaviska Nordens Ur-invånare* (1838–43, kapitel 4, s. 26): "Af denna vidskepelse, att anse stenredskapen äga inneboende magiska krafter, finna vi ännu spår der och hvar hos allmogen. Att flintkilarna skydda mot åskan, tros ännu af somliga, hvarföre de alltid hafva några förvarade och som de ej gerna skulle kunna förmås att afyttra. I somliga orter har man förr brukat att lägga dem i sängen hos barnföderskor, för att underlätta barnsbörden. "I andra upplagan av verket används benämningen stenvigg: "[...] stenviggar, som nedstörtat i åskan skydda mot åskan." (1866, 149 not 4.) Arkeologen Oscar Montelius (1843–1921) behandlar ämnet åskviggar/thorviggar i ett tidsmässigt och geografiskt brett perspektiv i sin populärvetenskapliga framställning *Sveriges forntid* (1874, 160 ff.). En repris – i lätt omarbetad form och utan notapparat – kom sedan i *Sveriges hednatid samt medeltid* (1877, 81 ff.), som gavs ut i en serie om sex häften under perioden 1875–77 och

som var det inledande bandet i standardverket *Sveriges historia* (1877–81). Detta verk fick sådan åtgång och spridning, att det trycktes på nytt 1888–90 och efter revidering även 1903–10. Ett verk som *Sveriges historia* var av intresse både i akademisk utbildning och för den bildade allmänheten. Mycket hade hänt inom forskningen och resultaten skrevs fram vid en tid då det rådde ekonomisk högkonjunktur och nationalistiska stämningar i landet. Arkeologi och historia kom tidigare än naturhistoria ut med sådana publikationer.

Behandlingen i tryckt skrift av företeelsen åskvigg bör ha stimulerat den bildade allmänheten till ökad observans, som någon gång rent av resulterade i notering av förekommande exempel.

Folklig föreställning om "åskvigg" i Tallsjö, Fredrika?

Trakten kring Tallsjön och Käringträsket beboddes ännu i mitten av 1700-talet enbart av skogssamer och var då en särskilt betydelsefull del av Lanaträskets lappskatteland. Under 1760-talet anlände de första nybyggarfamiljerna. De kom från Åsele-hållet och slog sig till en början ner vid Remsjön för att snart flytta en bit söderut, till det attraktivare området mellan just Tallsjön och Käringträsket. 1771 förekommer ortnamnet Tallsjö för första gången i skrift. I kyrkligt sammanhang sorterade Tallsjö under Åsele. 1795 blev Fredrika med Tallsjö kapellag inom Åsele församling och kallades till en början Wiska. Då kapellaget 1799 blev eget pastorat ändrades namnet till Fredrika (*Boken om Wiska* 1982, *Boken om Tallsjö* 1993).

Föreställningen om åskviggar kom antagligen till Tallsjö tillsammans med de jordbrukande nybyggarna och kan på grund av kolonisationsförloppet i så fall i princip härledas till det ångermanländska kustlandets jordbruksbygder. Det finns

ingen anledning att i stället anta, att föreställningen varit förankrad inom den samiska kulturen. – Tallsjö är beläget i det mellannorrländska kulturområdets nordöstliga periferi (Baudou 2003).

I Tallsjö var tron på åskviggar uppenbarligen i kraft ännu 1890. Folkskolereformen 1842 innebar en början till en påtaglig höjning av den generella kunskapsnivån hos landets befolkning. Vid sidan av kyrkoherden var folkskolläraren ofta den mest bildade i bygden. 1848 infördes allmän folkskoleundervisning i Fredrika. Läraren undervisade två månader om året i var och en av skoldistriktets fyra rotar. 1849 fattade skolstyrelsen beslut om inköp av vissa tidsenliga läromedel, en jordglob och följande läroböcker (*Boken om Wiska* 1982, 282, 284):

Hartman, Carl Johan. Utkast till populär naturkunnighet: ett försök till lärobok för de lägre undervisningsverken. Stockholm 1836–. (30 exemplar)

Oldberg, Anders. Hem-skolan: barnens bok. Stockholm 1842–. (40 ex.)

Roos, Carl Oscar. Biblisk historia: bearbetad för folkskolor. Uppsala 1846. (50 ex.)

Winge, Isak Martin. Lärobok i geografi och historia för folkskolan. Stockholm 1841–. (50 ex.)

Winge, Isak Martin. Lärobok i allmänna och svenska historien, för begynnare. 4:e uppl. Stockholm 1847. (50 ex.)

Bokinköpet omfattade också tio exemplar av en "Räknebok" av någon författare vid namn George. Tills vidare har det inte lyckats mig att bibliografiskt belägga vare sig detta verk eller dess författare.

Genom folkskoleundervisningen och lärarens närvaro i bygden fick den uppväxande generationen helt andra insikter än tidigare, men ålderdomliga föreställningar hade ännu stort

utrymme i de äldres tankevärld. Frans Daniel Paulusson växte upp i en brytningstid. Han var 9 år då folkskoleundervisning infördes i Fredrika och fann vid 51 års ålder ändå en åskvigg i marken. Det finns ingen anledning att tro, att Paulusson kommit i kontakt med begreppet åskvigg genom beskrivning i någon bok, för i så fall hade han också vetat besked om föremålets verkliga karaktär.

Vid Fornminnesmuseet i Umeå hade man förmodligen en helt realistisk inställning till frågan. De säregna uppgifterna om stenyxan och fyndplatsen noterades, då de utgjorde ett utmärkt exempel på en folklig föreställning, som just uppmärksammats i det populärvetenskapliga standardverket *Sveriges historia*.

En "torkil" i Lillsjöberg, Umeå

Länge gick jag i tron, att åskviggen i Tallsjö var den enda ännu existerande uppgiften som klart visar, att föreställningar om åskviggar varit i svang bland allmogen i Västerbottens län i äldre tid. Så helt nyligen dök det av en slump upp ytterligare ett exempel och det var i en gammal rapport över arkeologiska undersökningar, nämligen i "Berättelse om undersökning av forngravar i Västerbottens län 1911". Rapporten har författats av ordföranden i fornminnesföreningens södra avdelning, tillika museiföreståndaren, Ferdinand Læstadius (1866–1916) och handlar om inventering och utgrävningar, som han utfört i närheten av Umeå.

Då Læstadius intresserade sig för lokalen Offerstensberget i Lillsjöberg – i området söder om Tavelsjön – fick han av en sagesman J.P. Gruffman veta, att denne strax söder om det utpekade offerstället "funnit en 'torkil', som han genom lektor Pahl tillställt Museet för länge sedan". Læstadius fortsätter: "Jag har förgäves i Museets handlingar och förteckningar for-

skat efter detta redskap. Det har kanske befunnits betydelselöst." – Av allt att döma menar Læstadius, att Pahl av Gruffman i all vänlighet tagit emot en yxliknande sten, som emellertid inte var någon fornsak, varför den aldrig skrevs in i samlingen.

Sagesmannen Johan Petter Gruffman (1838–1914) var född utom äktenskapet. Modern var piga på en gård i Långviken, Tavelsjö. Johan Petter tog upp nybygge i Lillsjöberg och försörjde sig och familjen genom att även arbeta som murare i Umeå stad. Gruffmans tanke, att han funnit en "torkil", var uppenbarligen ett direkt resultat av folkligt tänkande i tavelsjöbygden. Genom arbetet i staden var det sedan nära till Fornminnesmuseet.

Avslutning

Vad jag förstår, är detta ett par genuina och förvånansvärt nordliga exempel på företeelsen åskvigg/torkil, förmodligen de enda noterade beläggen från Västerbottens län, där den folkliga föreställningen tydligen existerat både i kustlandets och inlandets jordbruksbygder. Vid bedömningen av förutsättningarna för sådan traditionsförekomst får man ta hänsyn till att det över tiden påträffats betydligt färre stenyxor här uppe i Norrland än i Syd- och Mellansverige. Vidare gäller, att både Umeå och Fredrika ligger i anslutning till det mellannorrländska kulturområdet. Det nämns inte något om åskviggar, då adjunkten Nils Johan Ekdahl (1799–1870) år 1827 noterar ett stort fynd av flintyxor i Bjurselet vid Byske älv – längst i norr i landskapet Västerbotten. Inte heller kyrkoherden i Skellefteå, Nils Nordlander (1796–1874), har något sådant att berätta, då han 20 år senare gör en insats för att till statens samling rädda ett än större fynd av yxor från samma plats (Huggert 2001). Både Ekdahl och Nordlander var mycket bildade, kulturhistoriskt intresserade personer.

Referenser

Almqvist, Bo, Torvigg. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. 20*: 533–36. Allhems förlag. Malmö 1976.

Baudou, Evert, Den förhistoriska fångstkulturen i Västernorrland. I *Västernorrlands förhistoria.* Motala 1977, 15–152.

Baudou, Evert, Stenåldern i Mellannorrland. En forskningsöversikt. I *Midtnordisk arkeologisymposium 1999.* Vitark. Acta archaeologica nidrosiensia. 3: 9–26. Vitenskapsmuseet, NTNU. Trondheim 2003.

Boken om Tallsjö. Studieförbundet Vuxenskolan, Åsele. Robertsfors 1993.

Boken om Wiska. Centraltryckeriet, Bröderna Larsson. Umeå 1982.

Hemmendorff, Ove, Inledning. *Arkeologi i fjäll, skog och bygd. 1. Stenålder – tidig järnålder. Fornvårdaren.* 23: 7–28. Jämtlands läns museum. Östersund 1989.

Huggert, Anders, Praktfull flintyxa låg i ett stenkummel. *Västerbotten.* 4/01:56–62. Umeå 2001.

Hvarfner, Harald, Fångstmän och nybyggare i Ångermanälvens källområden under järnåldern. *Arkiv för norrländsk hembygdsforskning.* 15: 7–104. Härnösand 1957.

Læstadius, Ferdinand, Berättelse om undersökning av Forngravar i Västerbottens län 1911. Umeå den 8 januari 1912. Rapport i Antikvarisk-topografiska arkivet. Stockholm.

Lindholm, Pehr & Runeson, Henrik, Trindyxor i Norrland och Dalarna. C-uppsats i arkeologi. [Stencil] Inst. för arkeologi, Umeå universitet. Umeå 1990.

Lloyd, Llewellyn, *Svenska allmogens plägseder.* Stockholm 1871.

Montelius, Oscar, *Sveriges forntid. Försök till framställning af den svenska fornforskningens resultat. Text. I. Stenåldern.* P.A. Norstedt & Söner: Stockholm 1874.

Montelius, Oscar, *Sveriges hednatid, samt medeltid, förra skedet, från år 1060 till år 1350. Sveriges historia från äldsta tid till våra dagar. 1. Från äldsta tid till 1350.* Hjalmar Lindströms Förlag: Stockholm 1877. [Utgåva 1888 på Aktiebolaget Hiertas Bokförlag, Stocholm.]

Montelius, Oscar, *Forntiden. Sveriges historia intill tjugonde seklet.* Utg. av Emil Hildebrand. Afd. 1. P.A. Norstedt & Söners Förlag: Stockholm 1903.

Nilsson, Sven, *Skandinaviska Nordens Ur-invånare, ett försök i komparativa ethnografien och ett bidrag till menniskoslägtets utvecklings-historia.* Första delen. Lund 1838–43.

Nilsson, Sven, *Skandinaviska Nordens Ur-invånare, ett försök i komparativa Ethnografien och ett bidrag till menniskoslägtets utvecklings historia*. Första bandet. Andra upplagan. Stockholm 1866.

Norlander, Gustaf & Pahl, Carl Niklas, *Förteckning öfver samlingarne i Fornminnesmuseet i Umeå*. Aktiebolaget Umeå Tryckerier. Umeå 1905.

UNO WESTERLUND

De första nybyggarna i Arvidsjaur, en granskning av källorna

Anders Myrenius och hans berättelse

"Berättelser om Uppodlingen i Arvidsjaur samt de första Nybyggare som sig der nedsatte, hvarifrån de komma och deras öden" är den fullständiga titeln på ett manuskript som författats av en man vid namn Anders Nilsson Myrenius. Han var son till en av dessa nybyggare. Manuskriptet är förkommet men det finns åtminstone två avskrifter, en i Glommersträsks hembygdsförenings arkiv och en hos Sture Lundmark i Glommersträsk. "Berättelserna" omfattar 15 tätskrivna sidor i maskinskrift och texten är indelad i fyra kapitel. Det är ett mycket värdefullt dokument och troligen unikt i sitt slag i och med att det ger fyllig information från en samtida som själv var en del av nybyggarkulturen.

Anders Myrenius föddes 1780 i Myrträsk som son till avskedade soldaten och nybyggaren Nils Nilsson Tysk (1736–1807). Fadern hade deltagit i Pommerska kriget och på hemmafronten i Storkåge dragit in extra slantar genom att lära ut konsten att läsa och skriva. Dessa kunskaper förde han vidare till sonen som tidigt antog det lärt klingande namnet Myrenius, naturligtvis bildat på Myrträsk. Om modern berättar Anders att hon lärt både fina seder och lite finare matlagning som piga i flera förnäma hus. Som gift hade hon för sin del

tjänat extra slantar som kokerska vid bröllop och begravningar. Själv förvärvade Anders nybygget Kåtaselet och gifte sig 1808 med Maria Christina, dotter till den förste nybyggaren i Kåtaselet, Anders Johansson, och före giftermålet piga hos de blivande svärföräldrarna.

Kort före giftermålet hade Myrenius förordnats till länsman. Huruvida han dessförinnan genomgått någon formell utbildning är obekant, men knappast troligt. Anders berättar själv att en av hans företrädare, Per Israelsson Käck, trots att han varken kunde skriva eller läsa både blev nämndeman och länsman. Men, säger Myrenius nyktert, han hade ett någorlunda gott förstånd och för övrigt fanns ingen bättre att tillgå. Omkring 1820 flyttade Myrenius med sin familj till Lappträsk där han dog år 1850 och hustrun Maja Stina året därpå.

Som måtto för sin skrift har Myrenius följande citat ur Jobs bok: "Ack! at mitt tal måtte skrifwit varda; ack! at thet måtte uti en bok satt varda; med en jernstyl ingrafwet uti bly; och till ewig åminnelse hugget i sten:" Den ålderdomliga formen är från den så kallade Karl XII:s bibel. Samma gamla bibelöversättning införskaffade min far 1925 och han läste flitigt i den liksom säkerligen Myrenius. Familjebibeln är för övrigt numera i min ägo. Med Myrenius har jag också det gemensamt att även jag stammar från de första nybyggarna i Arvidsjaur. Min farfars farfars far hette Daniel Danielsson och slog sig ned i Grundträsk på 1770-talet. Han är en av de nybyggare som Myrenius porträtterar. Det är anledningen till att jag kommit in på de problem som avhandlas i det följande.

Anders Myrenius blev bönhörd, åtminstone indirekt. På hans text baseras uppsatser i tre olika skrifter. Den första jag ramlade över i min jakt efter uppgifter om Daniel Danielsson är den som i det följande tas upp som den tredje i ordningen, det vill säga under rubriken "Vår nordliga hembygd". Den är författad av kyrkoherden Alfred Ohring och även modernast och mest spridd. De två första – nedan under rubrikerna

"Land och Folk" respektive "Vintersol" – mötte jag vid ett senare tillfälle i sammanbunden form som en liten skrift i Arvidsjaurs bibliotek utan att det framgick varifrån texterna hämtats. Det visade sig så småningom att "utgivaren" Lars Göran Lundberg i Deppis funnit dem på ett antikvariat i Stockholm.

Senare förstod jag att Myrenius fullständiga manuskript fanns i en maskinskriven avskrift på hembygdsmuseet i Glommersträsk. Sture Lundmark i hembygdsföreningen hade vänligheten att skicka mig en kopia för ett par år sedan. Emellertid har han nyligen återfunnit en handskriven avskrift som han också kopierat och skickat till mig.

Jag blev nyfiken på de olika texternas tillkomsthistoria, hur de förhöll sig till varandra och hur tillförlitliga de kunde vara. I denna artikel granskar jag såväl Myrenius text som de tre andra närmare. Samtidigt tillför jag en del nya fakta särskilt om Daniel Danielsson, som, vilket jag redan nu vill avslöja, var en illa beryktad person. I bakhuvudet fanns tanken, får jag erkänna, att Daniel kanske i någon mån kunde ärerädda.

I artikeln förekommer en mängd personuppgifter som födelseår, dödsår, släktskap och liknande. Här grunder jag mig nästan uteslutande på de data som Pitebygdens forskarförening samlat och gjort tillgängliga genom en CD-skiva från 2002. Lennart Öhman i Arvidsjaur har sett artikeln i utkast och bidragit till att felaktigheter kunnat rättas. Fördjupade kunskaper om Daniel Danielsson har jag fått genom att gå igenom protokollen från Arvidsjaurs tingslags häradsrätt och närmare analysera de mål där han förekommer. Protokollen är delvis mycket svåra att läsa, särskilt i den mikrokortskopia jag använt.

Originalet och dess datering

Originalet är som nämnts förkommet. Emellertid gjorde skolläraren i Glommersträsk, Johan Petrus Högberg, 1877 en avskrift. I sin licentiatavhandling "Glommersträsks by i Arvidsjaurs socken" från 1947 säger Erik Bylund att originalmanuskriptet, och här syftar han av allt att döma på Högbergs avskrift, skall omhänderhas av släkten Lindström i Hällberg. Lennart Öhman i Arvidsjaur har i brev till mig den 6 november 2004 gått i god för att Högbergs avskrift verkligen funnits hos Lindströms i Hällberg.

Den maskinskrivna avskriften i Glommersträsk hembygdsförenings arkiv är gjord av handlaren och landstingsmannen Sven Carlsson (1895–1968) i Glommersträsk. Den handskrivna har gjorts av Sture Lundmarks moster Charlotta Berggren, född Nilsson 1893. Hon gjorde den som flicka på beställning av en "främmendkarl" som hon ville minnas var från Grundträsk eller Hällberg.

Vi vet att Högberg när han skrev av tillfogade personliga kommentarer. Dessa markerade han uppenbarligen tydligt, för både Sven Carlsson och Charlotta Berggren har angett dem inom parentes. Båda kan ha använt Högbergs avskrift som förlaga, däremot kan Carlsson inte ha använt Berggrens, för i hennes handskrivna text saknas exempelvis ett inskott av Högberg om att norrmännen förstörde Nasafjäll (se nedan) som Carlsson har med. När det gäller Berggren har vi rent av ett starkt indicium på att hon utgick från Högbergs text för hon har berättat att förlagan var skriven med "tyska handstilsbokstäver" och den skrivstilen kan knappast någon yngre än Högberg ha använt, eftersom den nästan var ur bruk i Sverige redan på hans tid.

Erik Bylund, sedermera professor i kulturgeografi vid Umeå universitet, använde sig av Sven Carlssons avskrift i sin ovan nämnda licentiatavhandling. Han bedömde att källvär-

det i Myrenius berättelse var högt. Många sakuppgifter kunde han verifiera med uppgifter i myndigheternas arkiv, men han hittade också smärre fel. Att Myrenius studerat arkivmaterial framgår i texten av hans olika hänvisningar till kyrkböcker och protokoll.

När det gäller dateringen menade den unge Bylund att frånvaron av hänvisning till kriget mot Ryssland 1808–1809 starkt talade för att Myrenius skulle ha skrivit berättelsen före denna tidpunkt. Möjligen har han också tagit intryck av Högbergs datering (se nedan) för han kände till dennes uppsats.[1] En sådan datering är dock osannolik redan med tanke på Myrenius ålder och livssituation. 1808 var han blott 28 år och i färd med att gifta sig och sätta bo. Bylund skaffade sig uppenbarligen ingen närmare information om personen bakom berättelsen. Han nöjde sig med att hänvisa till att skriften "enligt traditionen" skulle ha författats av en länsman Myrenius i Lappträsk. Avgörande för att avvisa Bylunds datering är att Myrenius i inledningen till sin berättelse hänvisar till en skrift som utkommit så sent som 1824. Det är Lars Levi Læstadius bok *Om möjligheten och fördelen af allmänna uppodlingar i Lappmarken*. Visserligen anges utgivningsåret 1820 och en något felaktig titel på boken.

Mest troligt är att Myrenius, som så många andra, gav sig i kast med historien först när han passerat höjdpunkten på ålderstrappan, det vill säga efter 1830, då han fyllde 50 år. I texten finns några uppgifter som kan bidra till en precisering. Det talas om att salpetersjudning och pottasketillverkning förutom den traditionella tjärbränningen under de "senaste tio åren" inbringat sina idkare flera tusen riksdaler. Pottasketillverkningen apostroferas särskilt genom påpekandet att alla inte har tillgång till lämplig skog att bränna för att få fram denna kemikalie.

Vi vet att tjärbränning hade haft högkonjunktur i Västerbotten i början av 1820-talet, när sjöfarten ökade efter blockader-

na under Napoleonkrigen. Salpetersjudningen förekom inte i trakten enligt ett sockenstämmoprotokoll från 1827, något som Bylund dock ifrågasatte utifrån sin felaktiga datering av Myrenius text. När det gäller pottasketillverkning vet vi att en viss CJF Plagemann på kungens och riksdagens uppdrag bedrev en intensiv upplysningsverksamhet i Västerbotten och Norrbotten åren 1835 och 1836. Till Norsjö, en centralort i de trakter Myrenius beskriver, hade han tänkt att ta sig redan i april 1836 men fått skjuta upp besöket till juni på grund av töväder. I oktober kunde han rapportera att näringsfånget börjat utövas i Norsjö socken.[2]

Detta talar för en datering efter 1836. Med denna hållpunkt kan vi använda ytterligare en upplysning i Myrenius text nämligen "de senaste tio missväxtåren". I sin ämbetsberättelse från 1837 skrev vice pastorn Gustaf Vesterlund i Arvidsjaur, att man nu genomlever det åttonde missväxtåret.[3] Det tionde skulle alltså vara 1839. Detta år fyllde Myrenius 59. Den berättelse han fullbordade betecknade han som "förra delen". Någon "senare del" är dock inte känd. Detta styrker att vi hamnat rätt i dateringen, ty planer som görs upp vid en sådan ålder har en tendens att korsas av livet självt.

Land och folk

När skolläraren Högberg gjort sin avskrift, vände han sig till tidskriften *Land och Folk* som utgavs av Sällskapet för nyttiga kunskapers spridande med folklivsskildraren Herman Hofberg som redaktör. En tolv sidor lång artikel infördes i häfte 2 av *Land och Folk* 1878 under rubriken "Första bebyggandet af Arvidsjaurs socken i Pite Lappmark" med en upplysning från redaktören att berättelsen grundade sig på "anteckningar av en länsman C Myrenius, vilken levde i början av detta århundrade, och har sedermera blivit kompletterad och ordnad av folkskolelära-

ren herr J P Högberg i Glommersträsk".

Tre fel kan konstateras: initialen C skall vara A(nders), Myrenius levde till 1850, Högberg har egentligen bara kompletterat "anteckningarna". Felaktigheterna är kanske inte så oskyldiga som de verkar. Initialen kan ha ändrats för att blanda bort korten för läsare som eventuellt kom ihåg den 28 år tidigare bortgångne länsmannen, "anteckningarna" blir finare genom att göras äldre än de var och Högbergs insatser överdrivs uppenbart. Om redaktören eller Högberg skall skyllas för dessa fel går inte att säga. Den text Högberg skickade in har inte bevarats i det arkiv som Sällskapet för nyttiga kunskapers spridande efterlämnat och som finns i Riksarkivet.

Ändringarna i Myrenius text är av två slag, dels journalistiskt motiverade strykningar, försök att lätta upp texten och målande tillägg, dels tillägg av Högberg. Om det är redaktören eller Högberg eller båda som svarat för den journalistiska bearbetningen går inte att avgöra, eftersom vi inte vet hur den text som Högberg skickade in såg ut. Högbergs tillägg i den förkortade version som trycktes i *Land och Folk* – fåtaliga jämfört med tilläggen i den fullständiga texten – är dock lätta att identifiera utifrån markeringarna med snedstreck i Carlssons avskrift. I Högbergs avskrift står (kursiveringarna är gjorda av mig):

> Under den tid Nazafjells silververk var första gången i sitt flor /det förstördes enligt någons påstående av norskarna år 1658/ sutto några till nämnda silververk hörande torpare utmed vägen till nedre landet.

I artikeln i Land och Folk lyder motsvarande passus:

> På den tid Nasafjells silfwerwerk, beläget inwid norska gränsen nästan midt under polcirkeln, war i sitt flor, d.w.s innan det förstördes av norrmännen 1658, – woro

> några postbönder eller torpare, hwilka bodde utmed vägen till nedre landet, de enda nybyggare i dessa trakter.

Frasen "nästan midt under polcirkeln" är ett tillägg avsett att göra texten mera målande. Mindre oskyldigt förefaller det mig att Högberg ville poängtera att just norrmännen förstört silververket. På ett annat ställe verkar det som redaktören på eget bevåg pekat ut norrmännen. Där Myrenius ställer sig tvivlande till om Nasafjälls disponenter tillfört något gott till socknen, har Högberg lagt in följande positiva kommentar: "Nazafjells Disponenter anlade ju äfven en vägsträcka och förbättrade resten! Eller hur?" I artikeln vänds kommentaren till ett nytt stick mot norrmännen: "farleden blef en öppen wäg för landstrykare och skälmar, som passerade till och från Norge." Emellertid är kommentaren så pass lokalt präglad att det är mer troligt att det är Högberg som ändrat sig än att redaktören ändrat i manuset.

Dessa förändringar i Myrenius text illustrerar de ökande motsättningarna mellan brödrafolken i slutet av 1870-talet. Dessa var inte bara av nationalistisk karaktär utan hade även en politisk bakgrund genom att norrmännen med sina krav på betydande reformer i parlamentarisk riktning utmanade de samhällsbevarande kretsarna i Sverige. Till dessa hörde vid denna tid Sällskapet för nyttiga kunskapers spridande.

På samma sätt som i Myrenius text avslutas artikeln med fromma men av Högberg uppdaterade förhoppningar inför framtiden. Den tid då salpeter- och pottaskeberedning utgjorde viktiga binäringar är förbi. Däremot florerar tjärbränning och även spekulationen i skogsavverkning har nått dessa avlägsna bygder. Inför framtiden är det viktigt att skolväsendet utvecklas liksom att avvittringen snabbt genomförs. Vi vet att arbetet med att avvittra nybyggena från kronoallmänningen och lägga fast bestämda ägogränser som bäst pågick i Arvidsjaurs socken vid den tid då artikeln publicerades.[4]

Vintersol

1914, det vill säga trettiosex år efter artikeln i *Land och Folk* och sju år efter Johan Petrus Högbergs död publicerades i den illustrerade kalendern *Vintersol* artikeln "Om de första nybyggarna inom Arvidsjaur i Lappland. Efter kronolänsmannen Anders Myrenius' anteckningar från 1700-talet". Bakom denna artikel stod prästen Carl Edquist, född 1870 i Byske, vid denna tid verksam i Jukkasjärvi och senare kyrkoherde i Katarina församling i Stockholm. Han var en flitig författare bland annat av kyrko- och kulturhistoriska skildringar från Norrland.

Edquist inledde sin artikel med lite bakgrundsinformation. Han berättar att Anders Myrenius hade varit verksam under senare hälften av 1700-talet och att originalanteckningarna skrevs av på 1870-talet av en skollärare i Glommersträsk och sannolikt förstördes av denne. "Emellertid har avskrivaren här och var inflikat varjehanda förklarande tillägg som rätt mycket förvanskat den ursprungliga texten. Genom det originella sätt varpå skolläraren ifråga brukade uttrycka sina tankar, har 'textkritiken' ställt sig jämförelsevis lätt." Själv sade sig Edquist återge innehållet så nära originalet som möjligt med vissa uteslutningar, men med många direkta citat.

Den akademiskt skolade Edquist nedvärderade uppenbarligen skolläraren som han menade förvanskat den ursprungliga texten och inte ens förstått att bevara originalet. Själv utövade han textkritik när han använde sig av dennes avskrift och han gjorde klart att han förstod att markera direkta citat. På så sätt förhöjde han värdet av sin egen insats. Artikelns värde minskade självfallet inte av att han förlade originalet ännu längre tillbaka i tiden än Högberg gjort, ända tillbaka till 1700-talet.

Den mest påtagliga skillnaden mellan de båda artiklarna är att den i *Vintersol* är längre. Därmed fick Edquist med mer av innehållet i den ursprungliga texten än Högberg. Men trots

sin textkritik har han inte kunnat låta bli att ta med Högbergs antinorska kommentar om att det var norrmännen som förstörde silververket i Nasafjäll: "– såsom några påstodo förstördes av norrmännen år 1658". Detta avsteg speglar säkert stämningarna i landet mindre än tio år efter unionsupplösningen 1905.

Vår nordliga hembygd

I boken *Vår nordliga hembygd*, utgiven 1920 av komministern i Arvidsjaur, Nils Ramselius, född skåning, finns ett kapitel betitlat "Nybyggarne komma". Det är skrivet av kyrkoherden i församlingen, Alfred Ohring. Denne var född 1879 i Resele nära Sollefteå och slutade sina dagar 1937 efter att ha tjänstgjort som kyrkoherde i Vännäs. Boken var avsedd för skolbruk och dess syfte var att "lära oss älska hembygd och fosterland". Ramselius motiverade utgivningen genom att hänvisa till 1919 års undervisningsplan för rikets folkskolor där "en sund fosterlandskänsla" lyftes fram som mål för historieundervisningen.

Ohrings presentation av nybyggarna i kapitlet bygger till stor del på Myrenius text utan att denne nämns. Emellertid avslöjar en del av hans formuleringar att han haft tillgång till texten. Det är dock högst sannolikt att han också känt till åtminstone Edquists artikel, som ju tryckts i en kyrkligt präglad publikation ett fåtal år innan Ohrings alster kom ut i Ramselius hembygdsbok. Enligt Ramselius skall Ohring under sin tid som komminister ha samlat mycket material ur arkiv och muntlig tradition. Detta verifieras av kompletterande information om de nybyggare som Myrenius beskrivit samt genom data om ytterligare ett antal. Ohrings text är sålunda en självständig utveckling av ämnet "de första nybyggarna i Arvidsjaur".

Daniel Danielsson

I det följande skall vi närmare granska uppgifterna om Daniel Danielsson i de olika texterna. De är ganska omfattande beroende på Daniels dramatiska liv och framför allt död.

Det Myrenius skriver om Daniel Danielsson återfinns i två skilda kapitel och återges här utifrån Carlssons avskrift med moderniserad stavning men med bibehållen interpunktion. Högbergs inskott återges inom snedstreck.

Ur Carlssons avskrift:

> Jag slutar nu beskrivningen av uppflyttade nybyggarena med Daniel Danielsson i Norra Grundträsk. Han uppflyttade om våren 1772. Var född i Skellefteå socken i Drängsmarks by, hustrun Anna Nilsdotter var från Fällforsen av samma socken. Som förut nämnde Daniel Danielsson var stor älskare av spirituösa drycker samt mycket fallen för gräl och slagsmål, så kunde han ej vistas i Drängsmark /förmodligen av orsak att byn låg för nära stadens krogar, eller att inom byn funnos lönnkrogar, kanske även att bönderna i Drängsmark också hade ett trätgirigt lynne/ varföre han sålde hemmanet till sin broder Jonas och begav sig med familjen till lappmarken. Han bekom en ganska god lägenhet: ty där fanns gott fiske och mycket sjöfoder, även god tillgång på ängar, så att han hade gott om foder åt hästar och andra höätande kreatur, men åkerjorden var av sämre natur och den tiden mycket frostländig.
>
> [—]
>
> Jag har förut nämnt något om Daniel Danielsson i Norra Grundträsk och som ankom dit 1772. Vi skola nu tillägga något om hans vidare öden, nämligen: Han var, som förr är sagt, en stor älskare av spirituösa drycker, samt under berusningen därav alltid trätosam och begiven på slagsmål. Som han ej hade några supbröder eller trätgiriga

ibland sockenborna, med vilka han kunde få gräla och slåss, begav han [sig] på vintrarna ner på landet, varest han kunde få tillfredsställa sin mani för "bärsärka" idrotter. Då han återkom från sådana nobla resor, hade han merendels tydliga "blågula" bevis på sina idrotter. En gång då han råkat i färd [fejd?] med några fjällappar och under Piteåhandlarnas återfärd från Arjeplog, blev han så piskad, att han måste hållas i sängen under större delen av vinterns förlopp.

Men hur stod det till i hans hus? Jo svält och nakenhet för hustru och barn. Sedan sjöarna blivit tillfrusna var ingen fisk att tillgå, ävensom att mjölken ofta torde varit knapp och ringa, ty ehuru de hade god tillgång till mulbete, bärgades dock lite hö, varföre de aldrig kunde sätta in så mycket kreatur de annars kunnat föda. Fiskben sönderstöttes och maldes på handkvarn och hölls som en riktig högtidsrätt.

I sammanhang härmed vill jag omnämna ett av honom använt hushållsknep. Uti bäcken mellan sjöarna Grundträsk och Granträsk gick fisken – mört och abborrar – under höst och vår fram och åter. Om vårarna hade hans lappgranne Nils Olofsson, bättre tid att med ryssjor fiska dygn om dygn med honom. Men om höstarna hade ej lappen tid att fiska, för sin renskötnings skull, varföre han för att utestänga den andre från fisket, å passande ställe igenkastade bäcken med stenar, att fisken inte skulle kunna komma fram. Daniel sökte sig då ett långt ihåligt träd, uppgrävde en del av stenarna och ditlade den ihåliga stocken samt kastade åter sten däröver. Så lurade han lappen, fisken kom fram och själv erhöll han den årstiden, vad han nödtorfteligen behövde.

En gång under en s k kyrkhelg kom han i slagsmål med

bemälde Nils Olofsson, varföre han blev av kronolänsmannen i orten stämd till tings samt där pliktfälld ej allenast för slagsmål, utan även för sabbatsbrott. Detta lärde honom att, åtminstone för någon tid, taga sig till vara, men den som tjuter med vargen blir sluteligen riven, så även med Danielsson.

Sista slagsmålet han deltog uti var, om jag minnes rätt, i början av oktober månad år 1796 på Sunnanå gästgivargård i närheten av Skellefteå stad. Danielsson hade ditskjutsat en inspektor vid namn Carl Magnus Bäck från Nasafjälls silververk, och framkommen till Sunnanå, varest fanns god tillgång till den ädla svenska nektarn, vilken ju släpper in ruset och ut vettet, förskaffade han sig snart ett rus, men kommer därunder i gräl och slagsmål med en soldat, som så krossade hans bröst, att, på återresan han ej kom längre än till Lillkågeträsk, där han fick blodstörtning och dog efter ett par veckors sjukdom. En välförtjänt ändalykt på en usel och gagnlös levnad!

Daniel Danielsson föddes i Drängsmark 1740 och 1765 gifte han sig med Anna Nilsdotter från Fällfors. Före våren 1772 föddes i Drängsmark barnen Britta, Daniel, Sara, Nils och Magdalena medan Lars (min farfars farfar), Pär, Jonas och Maria föddes i Grundträsk i Arvidsjaurs socken 1775 och senare. Myrenius påstår som synes att familjen kom till Grundträsket våren 1772. Det stämmer dock inte med husförhörslängden som uppger orten Brändträsket (den kallas också Brändtjärn) och året 1773. Troligen planerade Daniel först att slå sig ned på denna ort som ligger en knapp mil norr om Grundträsket. Att familjen därefter hamnade i Grundträsket stämmer med uppgifter som Erik Bylund funnit om att Grundträsket anlagts 1774. Det synades då in som nybygge under det återupprättade Nasafjällsbolaget invid "Gamla Na-

safjällsvägen" med skyldighet att utföra körslor.[5] Det var säkerligen i första hand den skyldigheten som förde Danielsson till kusten och krogarna. Flytten från Brändträsket till Grundträsket förefaller ha betingats av att Nasafjällsbolaget just 1774 fick sina privilegier och rätt att anlägga bruksnybyggen.

Daniel Danielsson hamnade tidigt i konflikt med sin granne, samen Nils Olofsson. Historien om hur han lurade grannen går tillbaka på en verklig händelse som inträffade redan 1774. Det framgår av häradsrättens protokoll från den 23 januari 1775. Vid detta tillfälle lovade Olofsson att ta bort den stendamm han året innan gjort i Pålträskbäcken mellan Pålträsket och Idträsket och som hindrade Danielssons fiske. Att Myrenius förlagt dammen i en annan bäck, den mellan Grundträsket och Granträsket som bör vara Granträskbäcken, tyder på att han just för denna uppgift inte konsulterat protokollen. De tvistande kom vid samma tillfälle överens om att båda skulle kunna fiska också i Granträskbäcken. Ett tredje ämne för tvist gällde att Daniels hästar betat på Nils kornvallar. Här lovade Daniel bättring men först när hans barn blivit vuxna nog att vara vallhjon. Och det skulle nog dröja några år för äldsta flickan var då inte äldre än åtta år.

Senare blev Daniel enligt Myrenius bötfälld för slagsmål med Olofsson och för sabbatsbrott. Alfred Ohring har hittat det protokoll från vintertinget 1783, då detta mål var uppe. Edquist har på ett självsvåldigt sätt kopplat ihop stocken i dammen med slagsmålet mellan grannarna. Mellan dessa händelser var det dock som synes nära tio år. Tingsprotokollens spegling av tvisterna mellan de båda grannarna slutar 1785, då tinget registrerade ett dokument där Olofsson gav Danielsson rätt att på somrarna under fem veckor dämma upp Granträskbäcken för att lättare kunna genomföra ängsslåttern.

Danielssons grälsjuka verifieras emellertid av ytterligare protokoll. Vid vintertinget 1782 vidgick han att han kallat An-

ders Johansson Bäckström i Glommersträsk – Myrenius blivande svärfar – för "tjuvstryk". För detta fick han böta 24 skilling specie trots att han tog tillbaka tillmälet. Denna händelse finns som synes inte med i Myrenius text men väl i Ohrings.

Nästa exempel är från 1793. Då hade handlaren i Piteå Nils Clausén Nilsson stämt Danielsson för förtal genom påståendet att Clausén kryddat en räkning till honom. Då Danielsson inte infann sig till tinget trots att han kallats av nämndemannen Edström, fälldes han att böta 16 skilling för upprepad försummelse. Emellertid dök han upp efter en stund och bad om ursäkt varför Clausén tog tillbaka sin talan.

Och det kom fler förtalsmål. Ohring skriver att Danielsson 1786 "står ... inför rätten, anklagande Per Vikberg i Glommersträsk, för att denne flyttat och förfalskat 'behöriga ägoskillnadsmärken samt olovligen borttagit hö, som andra bärgat'. För dessa 'obevisbara påståenden' dömdes Danielsson till 20 dlr smts böter."

Ohring har korrekt återgivit hur målet slutade men förlagt det fel i tiden, det ägde rum i januari 1796. Bakgrunden var att Vikberg stämt Danielsson för att han ständigt skällde Vikberg för "råtjuv" och offentligt överhopade honom med denna och andra ärerörigа beskyllningar. Danielsson hade svarat med att stämma Vikberg för de saker Ohring nämner och för att dessutom åtskilliga gånger ha slagit över rå till grannarna samt odlat upp en del av grannen Johan Edströms mark.

Målet upptar fjorton, även för ett tränat öga rätt svårgenomträngliga protokollsidor. Det ger en god bild av inte bara Daniel Danielsson som bråkstake utan också en mera generell bild av ett stående tvisteämne i dessa nybyggartrakter – om rågångar. Det var dessa oändliga tvister som gjorde att skolläraren Högberg åttio år senare ivrigt hoppades att avvittringen snabbt skulle genomföras så att ägogränserna en gång för alla stakades ut.

Ägotvisterna i Glommersträsk på 1790-talet gick tillbaka till

de första nybyggarnas tid. Sålunda berättar Myrenius att två av de tre nybyggarna i Glommersträsk, Per Israelsson Käck som kom redan 1757, och Anders Johansson Bäckström, som kom tio år senare, alltid på somrarna var i gräl med varandra om höslåttern. Den tredje grannen, Hans Jonsson som slagit sig ned i Glommersträsk kort efter Käck, deltog inte i grälen. Han var både en foglig natur och hade dessutom förstånd om att satsa på att samla hö i stället för att gräla, berättar Myrenius.

Nu hade en ny generation trätt till. Per Vikberg var styvson till Käck. Hans granne Johan Edström, kom från Skellefteå socken och hade gift sig med en dotter till Käck. Därför räknades de som svågrar. Båda tituleras i protokollen "nämndeman", Edström även "länsman", en syssla som denne uppenbarligen betrotts med efter svärfadern. Danielsson förmådde inte få Edstöm att vittna mot svågern och bekräfta att denne odlat upp en del av hans mark. En annan granne, Jon Jonsson, förklarades jävig, eftersom han redan processade med Vikberg om ägogränser. Den foglige Hans Jonssons son, Hans Hansson, vittnade visserligen men bekräftade inga oegentligheter från Vikbergs sida. Dock lyckades Daniel mobilisera några mindre tunga vittnen från Glommersträsk och vidare ett från Baktsjaur och ett från Lappträsk. Juridisk hjälp hade han av en länsman från Skellefteå, Gabriel Hedlund. Men det räckte som framgått inte. Han föll med dunder och brak och ådömdes ett bötesbelopp som motsvarade värdet av hans båda hästar.

Myrenius beskrivning av Daniel Danielssons olyckliga sista skjutsresa på hösten samma år går att belägga i flertalet detaljer. Myrenius mindes verkligen rätt när han satt och skrev mer än fyrtio år efter denna händelse, som han upplevt som yngling och som man säkert ofta återkom till i bygden. Resan ägde verkligen rum i början av oktober 1796. Dödsdatum finns inte antecknat i kyrkboken men i fattigvårdsräkenska-

perna för Skellefteå församling finns noteringen "23:je Sönd. ef. Trinit. Efter Daniel Danielsson ifr Grundträsk i Arvidsjaur. 8 skillingar kopparmynt." Det betyder att Daniel dog kort tid före den söndagen som var den 30 oktober. Det stämmer bra med att han före sin död legat sjuk två veckor i Lillkågeträsk. Att en bruksinspektor vid namn Carl Magnus Bäck var verksam vid Nasafjäll vid denna tid stämmer också.[6] Vem Daniel slogs med är inte känt eftersom händelsen inte blev tingssak.

Beträffande Myrenius påståenden om Daniel Danielssons fattigdom förefaller de överdrivna. De har antagligen färgas av den allmänt negativa beskrivningen av grälmakaren, suputen och slagskämpen. Boupptecknigen efter Daniel och hans hustru ger tvärtom intryck av ett tämligen välbärgat hus. Inventarierna värderades till nära tio gånger skulderna. Inte minst var antalet kreatur betydande: 10 kor, 1 oxkalv, 2 kvigkalvar, 13 vuxna får, 14 lamm, 3 getter, 2 hästar. Detta talar emot Myrenius kommentar att hö inte bärgades i den omfattning som var möjlig.

Sammanfattning

Det har hävdats att länsmannen Anders Myrenius (1780–1850) unika, men nu förkomna berättelse om de första nybyggarna i Arvidsjaur, tillkom under andra hälften av 1700-talet eller åtminstone före 1808. I denna uppsats visas att tillkomståret bör ha varit 1839. De båda hittills kända avskrifterna finns i Glommersträsks hembygdsförenings arkiv och i privat ägo.

I tre skrifter publicerade 1878 (Högberg), 1914 (Edquist) och 1920 (Ohring) har delar av Myrenius nu förkomna text återgivits med större eller mindre bearbetning. Ohring tillför, till skillnad från de båda förstnämnda, nya fakta om nybyggarna utifrån egen forskning i framför allt rättegångsprotokoll. Högberg har å sin sida lagt in kommentarer i sin avskrift av originalmanuskriptet, vilket han troligen kastat. Kommentarerna

har åtminstone i någon mån hängt med både i hans egen publicerade uppsats (i *Land och Folk*) och även i Edquists (i *Vintersol*) trots att den senare sade sig vara textkritisk med avseende på Högbergs avskrift och ville återge innehållet i originalet. Det exempel på en sådan kommentar, som lyfts fram i denna uppsats, förklaras med att båda i konservativ och nationalistisk anda ville misskreditera norrmännen.

Myrenius sakuppgifter om nybyggaren Daniel Danielsson (1740–1796) är i stort korrekta och Ohring tillför nya som även de i stort är riktiga. De felaktigheter de båda författarna trots allt gjort sig skyldiga till redovisas i denna artikel och ytterligare fakta om denne besvärlige man presenteras. Naturligtvis var Daniel inte så endimensionellt inriktad på "bärsärkaidrotter", gräl och brännvin som Myrenius målar upp. Han var nog också en driftig person. Hans påstådda fattigdom stämmer inte med den bouppteckning som gjordes sedan han avlidit två veckor efter ett slagsmål med en soldat på Sunnanå gästgiveri vid Skellefteå stad.

Noter

1 Erik Bylund, *Glommersträsk by i Arvidsjaurs socken.* Lic.avh. Uppsala 1947, 11f.

2 Jfr Uno Westerlund: *Kampen om skogen.* Uppsala 2004, 26, 55 med källhänvisningar.

3 Nils Ramselius: *Vår nordliga hembygd.* Lund 1920, 107.

4 Erik Bylund: *Koloniseringen av Pite lappmark t.o.m. år 1867.* Diss. Uppsala 1956, 6f.

5 Bylund 1956, 139f samt Bylunds excerpter under "Grundträsk" i Elsy Nymans samling, Arvidsjaurs bibliotek. Om Nasafjällsvägen i Gunnar Hoppe, *Vägarna inom Norrbottens län.* Diss. Uppsala 1945, 108f.

6 Janrik Bromé, Nasafjäll: ett norrländskt silververks historia. Stockholm 1923, 311.

ERIK J BERGSTRÖM

Obeaktat om Överhogdalsbonaden

Olösta gåtor kan som inget annat fånga människors intresse och samtidigt egga till vitt skilda tolkningar och mer eller mindre fantasifulla teorier. Ett för den här artikelns härjedalsfödde författare kärt och känt exempel är den s.k. Överhogdalsbonaden, Europas äldsta ovan jord bevarade vävnad, dvs. den även internationellt omtalade klenod som om den inte hade hittats i Norrland – nämligen i Härjedalen – för länge sedan hedrats med att bli frimärksmotiv. I en omröstning har den korats till Sveriges populäraste museiföremål.

Bonaden hittades en sommardag 1910 av fotografen och konstnären Paul Jonze som var utsänd av föreningen Jämtslöjd att för dess räkning uppspana och inhämta intressant material i landskapen Härjedalen och Jämtland. Föga anade väl Jonze att hans fynd i ett härbre vid Överhogdals kyrka skulle bli en så omskriven företeelse att den ännu efter snart 100 år livligt debatteras och söker sin lösning. Teorierna är mångfaldiga, dels om bonadens motiv, dels om dess ursprung eller härkomst. En omfattande litteratur har vuxit fram över bonaden, utförligast i detta avseende är Ruth Horneijs doktorsavhandling *Bonaderna från Överhogdal* (1991).

Tekniken är alla överens om, den är framställd i snärjväv, en gammal och nu sedan länge oanvänd teknik. Innehållet eller motivkretsen inbjuder dock till vitt skilda tolkningsförsök och ett flertal teorier har presenterats. Artikelförfattaren skall inte

Bild 1. Överhogdals kyrka började repareras 1910, och bonadstrasorna uppges då ha städats ut därifrån. Originalfoto taget och signerat av Paul Jonze, i författarens ägo.

lägga sig i dessa – alla är för övrigt noggrant redovisade av Horneij – däremot i spörsmålet om hur bonaden en gång kommit till Överhogdal.

Det har t.ex. antytts att moderkyrkan i Sveg kan ha innehaft bonaden som så småningom överlåtits till den underlydande lilla kyrkan. Bonaden härrör sig emellertid från skedet mellan vikinga- och medeltid, och kan då knappast ha funnits i Här-

Bild 2. Jonzes egenhändigt tagna och signerade foto från 1910. Året därpå påträffades bortrivna mindre stycken och återinfogades i bonaden. Numera presenteras dock delarna isärtagna i Jämtlands läns museum. Originalfoto i författarens ägo.

jedalen. Den åskådliggör ju till viss del kristna element och Härjedalen lär ha kristnats något senare. Genomfarande pilgrimer eller handelsmän är andra föreslagna leverantörer, liksom den biskop som 1466 fick tillstånd att inviga kyrka och visitera i Överhogdal.

Krigsfolk

En kategori som aldrig kommit i fråga, men som enligt artikelförfattaren är värd att beakta, är krigsfolk som hade fått anledning att strömma genom Överhogdal. Egentligen tycks det som

om detta är en mycket tänkbar lösning.

Karl XII strävade efter att införliva Norge med Sverige och låg ju bakom det så olyckliga anfallet mot Trondheim, som ändade i den katastrofala Armfeldtsmarschen vid nyår 1719. Till hjälp för det nordliga fälttåget hade han alla finska förband som efter ryssarnas beslagtagande av Finland vistades i Sverige, företrädesvis i Svealand. Dessa finska regementen anträdde i juni och juli 1718 uppmarsch till Jämtland från sina förläggningsorter, och många drog då genaste vägen genom Hogdalssocknarna och vidare väster om Storsjön för att nå baslägret i Duved.

Gävleborgs gamla länsstyrelsearkiv i Härnösands landsarkiv har hittills sorgfälligt förbigåtts av historiker och institutionsforskare, men det lämnar utförlig information om den närmast osannolika belastning som byn Överhogdal utsattes för, såväl under uppmarsch som återtåg. Byn är ju strategiskt belägen mitt på skogen med en dagsmarsch om ca tre mil till närmaste jämtländska bygd. Givetvis skulle då varje regemente övernatta i Överhogdal, med uppkommet krav på furage, logi, "gryn och dricka", dessutom skjutshästar för officerare samt för sjukt och skadat manskap.

Slit och släp

Durchmarschräkenskaper från Överhogdal redogör för händelseutvecklingen, samt för de tyngande besvär med anskaffande av förnödenheter som befallningsman Erik Elff i Sveg hade. Byns länsman Esbjörn Svensson slet för sin del dag och natt för att ordna allt efter överhetens och de genomfarandes krav. Ett magasin kom visserligen att inrättas i Överhogdal, men det säger sig självt att trycket på dess invånare kom att bli enormt. Under uppmarschen var det ändå sommar, varför logifrågan då inte var så överhängande annat än för officerare som knappast lät sig nöja med tältboende eller granrisbäddar.

Stora drifter med slaktboskap som skulle vidare upp till Väst-Jämtland drabbade också byn, vars alla gräsplättar förstås avbetades. Det egna landskapet måste t.ex. tillhandahålla 90 slaktdjur som också passerade genom Överhogdal.

Säkert var det med lättnad byborna andades ut efter arméns genomfart och lugnet återställdes till en del, även om det under återstoden av året förekom många resenärer samt transporter med förnödenheter upp till Duved för vidare befordran till krigsfolket på den norska sidan.

Returbiljett

Annat blev det sedan den olyckliga fjällmarschen hade utspelats. Nu skulle den förfrusna och starkt decimerade armén snabbast möjligt återbördas från det utarmade Jämtland till något mera försörjningsstarka och klimatvänliga bygder längre söderut. Överhogdals by blev åter högaktuell och nu var läget allvarligare. Nu var det bister vinter, nu var manskapets tillstånd mer än bedrövligt och övernattning utomhus i stort sett omöjlig. Det är också att förmoda att organiserade returresor inte kunde anordnas, regementenas avmarscher skedde sannolikt tämligen improviserat eller brådstörtat.

Från andra byar i Härjedalen – t.ex. från det nio mil avlägsna Linsell – beordrades skjutsbönder till Överhogdal för att skjutsa sjuka, sårade och döda knektar. I synnerhet tycks detta ha gällt manskap ur såväl Helsinge regemente som bataljon. Den senares manskap passerade Överhogdal 7–8 och 12 januari 1719. Förutom det jämtländska regementet var dessa de enda pursvenska förband som deltog i Armfeldttåget, men som också synes ha drabbats allra mest av sjukdom och död.

I nämnda bataljon ingick även ett fåtal s.k. "dalkarlar", i själva verket sockenknektar från det Härjedalen som då närmast regelmässigt kallades Dalarna, och Erik Jonsson Linström från Överhogdal blev nu återbördad till sin hemgård.

Dock till ringa glädje, ty även om Erik hade överlevt fjällens strapatser avled han redan efter några veckor, nämligen den 3 februari 1719.

Fellagad skåpmat

För över 100 år sedan förmedlade också den store norrlandsforskaren Erik Modin traditionsuppgiften om sju finnar som en januarimorgon 1719 hittats ihjälfrusna vid en bod i Överhogdal. Det antogs att de knackat på i husen men att ingen vågat öppna! Modin och hans samtid hade förmodligen ingen närmare kännedom om de förhållanden som hade rått under denna krigstid, t.ex. om de omfattande durchmarscher som Överhogdal drabbats av. Få byar torde emellertid ha haft så intima kontakter med en armé, dessutom till största delen bestående av finnar, så visst vågade byborna öppna. Det kan i stället vara så att alla uppvärmda rum redan var fullpackade med frusna knektar och att fler inte fick plats. Eller så hade dessa finnar avlidit under färden och helt enkelt avlämnats vid boden. De kom sedan att begravas vid Överhogdals kyrka.

Modins traditionsuppgift har emellertid under de gångna 100 åren gång efter annan tagits för god och ingen historiker av facket eller någon institutionsskribent har brytt sig om att närmare analysera eller kontrollera fakta. Utan fortsatt att servera denna anrättning som alltså kan karakteriseras som skåpmat, dock felaktigt eller åtminstone ofullständigt lagad.

Norsk anknytning

I sin avhandling framför Ruth Horneij starka argument för att Överhogdalsbonaden troligen kommit från Norge. Horneij delger t.ex. flera uppgifter om objekt på den norska sidan, som i flera detaljer visar likheter med bonaden från Överhogdal. Där finns bl.a. en gammal dubbelväv från Rennebu i Norge, på vil-

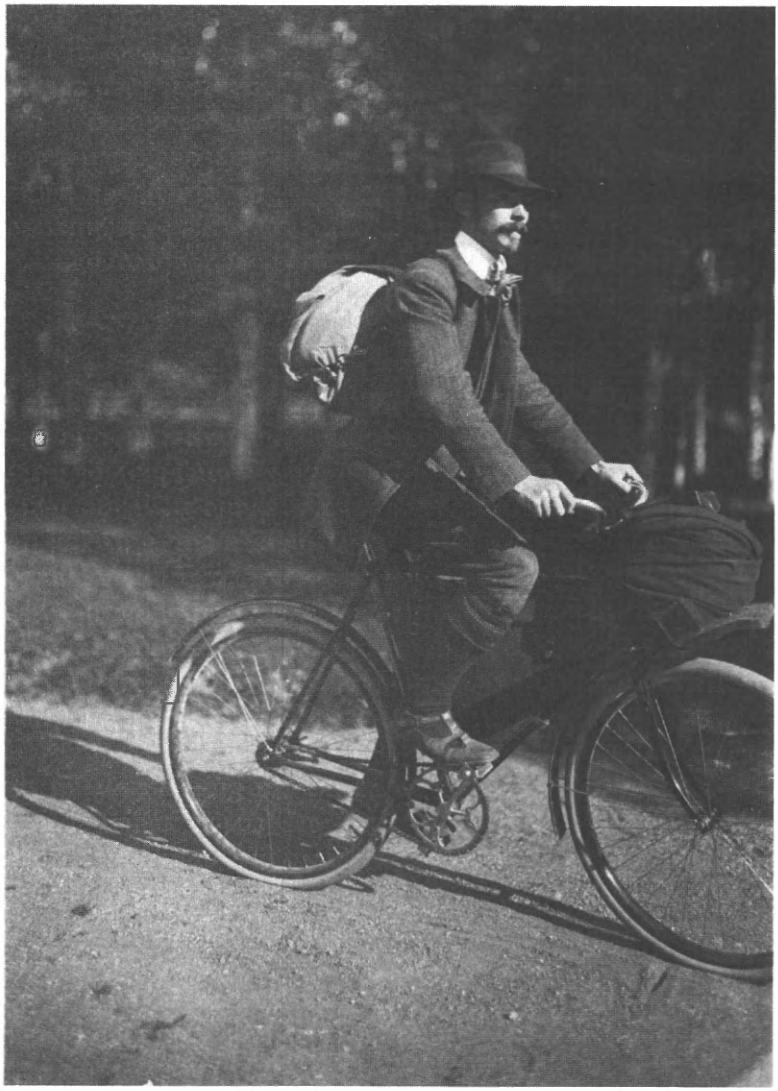

Bild 3. Paul Jonze på upptäcktsfärd i Härjedalen. Kamerautrustning framtill på velocipeden, men släta och halvtomma däck. Ingen långbyxa kan dock trassla in sig i kedjan. Foto i författarens ägo.

ken visas ett hus med ståndare på taket, och det finns ett liknande hus på Överhogdalsbonaden. Vad Rennebu beträffar så blev den bygden helt visst besökt av Armfeldts trupper. Dels besöktes den av generallöjtnant de la Barres ryttare under en vild, lång och kylslagen jakt på undanflyende norrmän, dels något senare av Armfeldts frusna och födosökande mannar. Bonaden kan mycket väl ha rövats i denna eller lika gärna i någon annan norsk bygd, som besöktes av svenskar. Kanske togs den då i en stormansgård eller i någon kyrka. Den lär i så fall ha blivit en välkommen förstärkning till den sommarkostym Karl XII hade förordnat om till det vintriga fälttåget i norr.

De norska syner eller *"skadetaxter"* som redogör för uppståndna krav på ersättning för rövat gods, kan ev. tänkas ge ledtrådar även för bonadens härkomst. Ett tips för forskare som har tid, ork och framför allt råd att ägna sig åt den högintressanta bonadens historia. Författaren av denna artikel hyser i alla fall åsikten att Armfeldts karoliner låg bakom bonadens transport till Överhogdal. Fascinerande är också vetskapen att ingen med bestämdhet kan hävda att åsikten är fel.

Recension

En annan tid. Kramforsdisponenten Paul Burchardts minnen. Utgivare Thomas Halvorsen och med noter och efterskrift av Bertil Haslum. Uddevalla 2004.

På bara några årtionden efter 1800-talets mitt förvandlades småbonde- och fiskarbygderna efter norrlandskusten till vad "Lubbe" Nordström kom att kalla för Sveriges guldkust. En viktig förutsättning för den dynamiska utvecklingen i Norrland under sågverksepoken, vid sidan av skogstillgången och den agrara reservarmén av blivande sågverks- och brädgårdsarbetare från backstugor, torp och sönderstyckade hemmansdelar i Värmland och på andra håll, var att framsynta företagare med något av siarblick tog vara på den starkt stegrade efterfrågan på trävaror i industrialismens Västeuropa, skaffade kapital, köpte skog och avverkningsrätter, rensade flottleder, anlade moderna ångsågar och byggde ut lastageplatserna.

Sågverksägarna, en verklig pionjärgrupp under industrialismens genombrott i vårt land, har inte alls uppmärksammats lika mycket i den ekonomisk-historiska och företagsekonomiska litteraturen som bankmän, bruksägare och företagare inom andra branscher. Den socialhistoriska och demografiska forskningen har ägnat stor uppmärksamhet åt arbetskraftsrekrytering, flyttningar och familjeliv i den norrländska sågverksmiljön men i stort sett lämnat kapitalägarna och företagsledarna utanför sökarljuset. På svensk botten har vi överhuvudtaget få motsvarigheter till de studier över politiska och sociala eliter som den anglosaxiska litteraturen är så rik på. Attmarskriftställaren Nils August Flodéns två stora arbeten om sågverkspatronerna i Sundsvallsdistriktet från 1949 och 1959, som starkt bidrog till att han utsågs till hedersdoktor vid Uppsala universitet 1979, är fortfarande den mest utförliga skildringen av sågverksägarna.

Det finns en hel del schablonuppfattningar om träpatronerna. Hit hör att de lät prygla uppstudsiga arbetare på bolagskontoret, rumlade om på Knaust i Sundsvall och stod som skrytsamma värdar vid besök av nationalskalder och utländska kungligheter. Från vänsterhåll kunde kritiken mot de norrländska bolagsled-

ningarna tidvis vara hård. Bilden var dock långt ifrån entydigt negativ. Den kände radikale läkaren och folkbildaren Anton Nyström skrev i stockholmspressen mycket uppskattande om patronernas patron, Fredrik Bünsow, när denne avled 1897. Och en sentida "vänsterskribent" som Reinhold Olsson, under många år kulturredaktör på Dagbladet Nya Samhället i Sundsvall och även han hedersdoktor i Uppsala för sina skrifter om norrländskt sågverksliv, hade många berömmande ord att säga om sågverkspatronerna och "deras pionjärgärning i en hård tid" som han uttryckte det i en artikel om en av de allra första större sågverksägarna, Per Fredrik Heffner.

Hur såg då sågverksepokens alla grosshandlare, trävaruexportörer och "disponentdirektörer" på sig själva och sin egen tid? Det har vi tidigare inte vetat så mycket om men nu föreligger en bred memoarskildring av stort person- och industrihistoriskt intresse, som ger oss ett perspektiv på sågverksepoken sedd från herrgården och bolagskontoret. Den är författad av kramforsdisponenten Paul Burchardt (1856–1931). Handskriften finns deponerad på SCA:s Centralarkiv på Merlo slott i Timrå och har nu utgivits av en släkting i rakt nedstigande led till Burchardt, Thomas Halvorsen. Avskriften av handskriften har ombesörjts av förre SCA-direktören Bertil Haslum i samarbete med Anita Lundkvist. Haslum har också författat en efterskrift, upprättat personregistret och försett volymen med en mycket informativ notapparat, där hans eminenta och i släktforskarkretsar sedan länge väl kända kunskaper i svensk-norsk genealogi kommit till användning. Sin förtrogenhet med norrländsk industrihistoria har Haslum tidigare dokumenterat i ett flertal publikationer.

Som så många andra norrländska företagsledare under sågverkstiden hade Paul Burchardt norsk bakgrund. Här och där har också norvagismer smugit sig in i memoartexten och svenska stavningsregler åsidosätts tämligen genomgående. Han var född i Kristiania i en familj av tyskt ursprung, som inflyttat till Köpenhamn från Tyskland på 1750-talet och sedan vidare till Norge, där den ägnat sig åt trävaruexport men också åt officers- och ämbetsmannabanorna. Fadern, Diderik Brochman Burchardt, tjänstgjorde som föredragande i norska marinärenden i Stockholm, vilket ledde till att sonen på inrådan av sedermera kung Oscar II genomgick Örebro Tekniska Skola. Efter studietiden reste han, i likhet med många andra nyutexaminerade svenska ingen-

jörer på den tiden, till England för att praktisera och lära sig språket. I London besökte han Parlamentet och fick där hälsa på premiärminister Benjamin Disraeli. "För mig var ju detta ett historiskt ögonblick", skriver Burchardt och det måste man naturligtvis hålla med om.

Under stockholmstiden kom Burchardt i kontakt med flera av patronerna i Sundsvall, bl.a. Nils Wikström, som han också besökte ute på Mons sågverk under en norrlandstripp med båt då han övernattade på hotel "Du Nord", Sundsvalls då finaste hotell. Men det var genom sitt giftermål med överstedottern Brita af Petersens, vars syster Louise var gift med landshövdingen i Västernorrlands län Gustaf Ryding (1833–1901), som Burchardt slutgiltigt värvades till den norrländska sågverksindustrin. Han anställdes vid Kramfors AB där han var disponent och så småningom också delägare fram till 1909. Huvudägare av bolaget, som 1929 uppgick i SCA-koncernen, var göteborgsfirman J.A. Kjellberg och söner.

Burchardts minnen besvarar inte alltid omedelbart de frågor, som den som är intresserad av sågverksepokens ekonomiska och sociala historia samt industriella relationer, i första hand önskar få besvarade. Men de har ändå åtskilligt att ge i dessa avseenden. Vad man än en gång frapperas av är hur öppna ut mot världen de norrländska sågverken var eller tvingades att vara. Burchardt företar ständiga affärsresor till England, Tyskland och Frankrike för att få avsättning för Kramforssågens produkter. Han reser t.o.m. till Kanarieöarna för att sälja emballage till fruktodlarna där. Som företagsledare utnyttjar han sin tekniska bakgrund och är alltid intresserad av nyheter som när han tidigt anlägger en elektrisk cirkelsåg i Kramfors. När det behövs mer folk i såg och brädgård skickar han faktor Löfholm, som var värmlänning, till Fryksdalen för att i kyrkorna där pålysa att det fanns arbete i Ådalen. Faktorn återkommer efter ett par veckor med ett 50-tal man, varav många blev bofasta i Kramfors. Burchardt tar också åtskilliga initiativ i en tid då sågverksindustrin ömsar skinn och börjar producera pappersmassa. 1907 anläggs en sulfitfabrik i Kramfors och några år tidigare är Burchardt med om att anställa Johan Haslum från Moss i Norge, farfar till Bertil Haslum, som disponent vid sulfatfabriken i Utansjö.

Vid läsningen av Burchardts minnen påminns man om att den gamla brukspatriarkalismen länge fortlevde i sågverksmiljön. Rein-

hold Olsson menade för sin del vid ett av våra samtal på 1960-talet att den började försvinna med pappersmasseindustrins intåg. Burchardts omsorg om de anställda tar sig flera uttryck. Skolkökskurser inrättas och en större fritidsanläggning för söndagsutflykter anläggs. Men initiativen skulle komma från bolagshåll. När en "strejkunge" utbröt i juni 1889 noterar Burchardt med synbar tillfredsställelse att den "bilades tämligen snart utan några eftergifter". Och under den stora föreningsrättsstriden 1899 solidariserar sig Burchardt helt med sundsvallspatronernas kompromissfria linje. Först 1905 bildas en fackförening vid Kramforsverket.

Men Burchardt tog också ett vidare ansvar för bygd och region. Han var drivande inom Ostkustbanekommittén och låg bakom tillkomsten av Härnösands Tekniska Skola. Vid den stora branden på Sandö den 25 juni 1888, som ödelade glasbruk, såg och brädgård, ledde han arbetet på att rädda byggnader och fartyg på redden med sprutor och manskap från Kramfors. Dramatisk är Burchardts beskrivning av hur han länge förgäves försökte telegrafera till sin bolagsledning i Göteborg om Sandöbranden men nåddes av beskedet att telegrafbyggnaderna i både Sundsvall och Umeå stod i lågor!

Till brukspatriarkalismen hörde i viss mån också den "gästfrihet som alltid vid ett gammalt norrländskt verk följer med disponentskapet" som Burchardt formulerar saken. Det kunde gälla stora jubileumsmiddagar med alla anställda, då medaljer och gratifikationer delades ut eller vid de talrika besöken av in- och utländska affärsbekanta och andra celebriteter. Oscar II:s besök på Kramfors 1890 var en av höjdpunkterna; Burchardt har med bordsplaceringen vid huvudtaffeln i sina anteckningar. Och när kejsar Wilhelm II under unionskrisen sommaren 1905 inställde sin årliga kryssning till Norge och istället besökte norrlandskusten var bruksdamerna klädda i vitt och Burchardt lät salutera med dynamitskott från Ödsberget, då *Hohenzollern* gled in i Svanösundet. Saluteringen av kejsaren skall nog inte uppfattas som att Burchardt var speciellt tyskvänlig. Med sina engelska förbindelser var han sedan ungdomen, trots sin tyska släktbakgrund, snarast anglofil.

Men plikterna kunde bli väl många. Det är knappast en tillfällighet att de längsta partierna i memoarerna upptas av utlandsresor eller skildringar av fjällvandringar med bl.a. den legendariske härnösandsläkaren Fritz Kaijser. Däremot är Burchardt ganska för-

tegen om den egna familjen. Några avslöjande inblickar i oscarianskt familjeliv ger inte boken Det är möjligt att dagboksanteckningarna, som ligger till grund för memoarerna, ger mer i detta avseende.

Lars-Göran Tedebrand

Johan Nordlander-sällskapets 25-årsjubileum den 20 oktober 2004

Johan Nordlander-sällskapets höstmöte gick i 25-årsjubileets tecken och sällskapet hade därför ordnat med ett halvdagssymposium följt av en festmiddag. Deltagarna samlades på eftermiddagen i en av hörsalarna på Humanisthuset, Umeå universitet, och middagen avåts på kvällen i den nybildade lärarfakultetens lokaler på campus.

Sällskapets ordförande Lars-Erik Edlund inledde med att berätta om när han och Roland Otterbjörk år 1979 bildade ett sällskap uppkallat efter norrlandsforskaren och språkmannen Johan Nordlander. De menade att det behövdes en mötesplats för akademiker och lokala amatörforskare som intresserade sig för norrländsk kulturhistoria. Edlund avslöjade att namnet på tidskiften *Oknytt* tillkom efter det att sällskapets förste ordförande hört fel. Förutom de omkring 5 000 sidor som den samlade utgivningen av *Oknytt* omfattar har 24 böcker utgivits i sällskapets skriftserie och under en period utgavs också en årsbok med namnet *Tre kulturer*. Enligt Edlund har sällskapets 25-åriga verksamhet bidragit till att det norrländska lokala och regionala kulturarvet numera tas på allvar – även inom politiken. Edlund nämnde avslutningsvis att jubileet förberetts av en arbetsgrupp bestående av Gerd Häggman, Tuuli Forsgren och Sigurd Nygren.

I det första föredraget föreläste Lars-Erik Edlund om "Människor i norr i myt och verklighet". Han påpekade att "Det nordliga Rummet" är ett prioriterat forskningsområde vid Umeå universitet. Edlund gav ett antal exempel på hur de nordliga regionerna beskrivits utifrån, allt ifrån romaren Tacitus till Olaus Magnus. Edlund menade att bredvid de exotiserande skildringarna av natur och människor går det att ställa en minst lika intressant historisk verklighet, där området ut-

märks av möten mellan många olika kulturer.

Evert Baudou gav en pedagogisk översikt över de senaste 25 årens revolution inom den norrländska arkeologin, där namn som Gene och Vuollerim vittnar om nya insikter om bosättningens utbredning. Idag har man slagit fast att det finns bosättningar i Norrland som kan dateras tillbaka till tiden omkring 7000 f.Kr. Inte bara nya fyndplatser utan även nya dateringsmetoder och teoretiska insikter bidrog till revolutionen. Baudou nämnde även de pionjärinsatser som gjorts av forskare som Gustav Hallström och redogjorde för hur arkeologin vid Umeå universitet vuxit fram.

Tuuli Forsgren frågade sig i sin föreläsning "Hur många språk finns det i Norrland egentligen?". Namnet på årsboken *Tre Kulturer* var missvisande, om man därmed åsyftar språken i norr, som är fler än tre, inte bara utifrån dagens syn på minoritetsspråk i Sverige. Enbart samiskan indelas i tre språk med inbördes stora skillnader och finskan i Norrland, som tidigare kunde indelas i tornedalsfinska och sverigefinska (finska talad av invandrare från Finland), är idag uppdelad på två officiella minoritetsspråk: meänkieli (= tidigare tornedalsfinska) och finska (= sverigefinska).

Pär Eliasson föreläste kring de föreställningar om Norrland som presenterats av utländska resenärer. Han påpekade att dessa skildringar sade lika mycket om de högreståndsresenärer som reste som om de norrländska förhållandena. 1700- och 1800-talets tidstypiska estetiska kategorier lades över landskapen medan befolkningen beskrevs i exotiserande ordalag.

Författaren Anita Salomonsson berättade om sin senaste roman *Armade cykel*, som hon också läste ur. Temat var synen på den som förhävde sig, vilket farbror Hjalmar i Hjoggböle gjorde, när han köpt sig en cykel på avbetalning. Detta var enligt byborna en synd och bättre blev det inte av att Hjalmar uppfattades som istadig och inte lät sig talas till rätta. Salomonsson diskuterade även kvinnans villkor i byarna, vad fanns det

för eget utrymme för dem?

Margareta Grafström föreläste på ett entusiasmerande sätt om Olof Grafström och hans båda hustrur och många barn under första delen av 1700-talet. De var en släkt av sjöfarare och båtsmän med anknytning till Härnösand. Margareta Grafströms framställning förenade på ett lysande sätt föredragningen av släkthistorien med utblickar mot samtida svenska politiska och sociala skeenden.

Under kvällens festmiddag uppmärksammades sällskapets mycket aktive skattmästare och biträdande redaktören för *Oknytt* Sigurd Nygren med ett välförtjänt extra kultursstipendium, som utdelades av ordföranden Lars-Erik Edlund.

Pär Eliasson

Artikelförfattaren Uno Westerlund ställer följande fråga till Oknytts läsekrets: Finns det fler avskrifter än Charlotta Berggrens och Sven Carlssons bevarade av Anders Myrenius "Berättelse om Uppodlingen i Arvidsjaur samt de första Nybyggare som sig der nedsatte, hvarifrån de komma och deras öden"? Vet möjligen någon läsare om versionen med "tyska handstilsbokstäver" finns kvar? Kontakta i så fall Uno Westerlund, tel. 018-505236, e-post: uno.westerlund@telia.com eller Oknytts redaktion.

Medarbetare i detta nummer

Erik J Bergström, f. 1930 i Linsells socken, f.d. posttjänsteman. Bor sedan 1966 i Östersund. Verkar som hembygdsforskare och -skribent med Härjedalen som specialitet.

Pär Eliasson, f. 1962 i Bjurholm. FD, forskarsassistent i idéhistoria vid Inst. för historiska studier vid Umeå universitet. Sekr. i Johan Nordlander-sällskapet.

Anders Huggert, f. 1944 i Solna, bosatt i Umeå och numera forskare vid Västerbottens museum. Under 18 år har Huggert tjänstgjort som chef vid detta museum.

Yngve Ryd, f. 1952 i Vuollerim, Jokkmokks kommun. Författare, gör böcker om nordlig kunskapsvärld. I februari 2005 kom boken om *Flammor och glöd – samisk eldkonst*.

Måns Swartling, f. 1929 i Gävle, lantmästare, FK, skogsbonde, f.d. lärare vid Naturbruksgymnasiet i Umeå.

Lars-Göran Tedebrand, f. 1939 i Sundsvall, professor emeritus i historisk demografi vid Umeå universitet och kulturmedarbetare i Sundsvalls Tidning.

Eskil Tåg, f. 1940 i Kvarnåsen, Norsjö kommun. Civ.ek. och pol.mag. i Umeå, lärarutbildning i Uppsala. Arbetat som gymnasielärare i Skellefteå samt universitetslärare på distans. Senare läst historia och är intresserad av lokalhistoria.

Christer Westerdahl, f. 1945 i Stockholm. Har inte minst maritimarkeologi och sydsamer på programmet i Norrland. Efter att ha verkat i Danmark i tio år är han nu aktiv i Norge.

Uno Westerlund, f. 1942 i Manjärv, Älvsby kommun. FD i historia. Han har bl.a. tjänstgjort inom TCO och utrikesförvaltningen och har skrivit uppsatser och böcker i fackliga och internationella ämnen, däribland "Tyskland mitt i Europa". Som pensionär ägnar han sig främst åt historisk forskning med anknytning till hembygden.

Innehåll

YNGVE RYD: Att upptäcka och samla in traditionell kunskap idag 1

ESKIL TÅG: Tillverkning av spelekor 1930–1937 i Kvarnåsen och Gårdbäck, Norsjö kommun 15

CHRISTER WESTERDAHL: Färdmedel för Vattnens rike 27

MÅNS SWARTLING: Enighetens försök 41

ANDERS HUGGERT: "Åskvigg funnen vid gräfning under ett af blixten träffadt träd" 62

UNO WESTERLUND: De första nybyggarna i Arvidsjaur, en granskning av källorna 74

ERIK J BERGSTRÖM: Obeaktat om Överhogdalsbonaden 92

RECENSION 100

JOHAN NORDLANDER-SÄLLSKAPETS 25-ÅRSJUBILEUM DEN 20 OKTOBER 2004 105

MEDARBETARE I DETTA NUMMER 109